

Balázs Béla Nyugat-európai „úti levelei” (1911–12)

Kiss Anitának, aki a „tenyerén hord”, köszönettel

1

A Balázs Bélával (1884–1949) foglalkozó irodalom (vö. Lenkei 2010) meglehetősen féloldalas és „lyukas”. Nem lehet mondani, hogy keveset írtak róla, de ez az irodalom, mind tematikáját, mind színvonalát tekintve egyenetlen. Sokan és sokszor emlegetik névcseréjét (Bauer Herbert/Balázs Béla), Lukács Györggyel, Kodály Zoltánnal és Bartók Bélával való barátságát/együttműködését, a Vasárnapi Kört, s természetesen filmesztétikai munkásságát (Lukács 1918, Szabolcsi 1961, Csanak 1966, Fehér 1969, Bauer 1985, újabban: Lenkei 2010). Tudható, hogy sokoldalú, sokműfajú szerző volt, verset, drámát, novellát például éppúgy írt, mint esszét: értekező prózát. De életműve megítélése már szelektív és ellentmondásos, nincs igazán konszenzus abban, hogy mennyire jó és fontos szerző, s ha az, miben az. Talán még a filmesztétika terén végzett munkája a legegységesebben megítélt és a legmagasabbra értékelt területe munkásságának. De sem egységesen végig írt életrajza, sem átfogó pályaképe nincs (K. Nagy Magda régi könyve [1973] egyik kritériumnak sem felel meg) – miközben bizonyos: *valaki*, nem akárki volt ő a magyar szellemi élet történetében. (S talán nem csak a magyaréban.) Jellemző, hogy életműve teljes körű bibliográfiái számbavétele sem történt meg – van ugyan egy bibliográfiája, a Gyuris Györgyé (1984), de az, bevallottan, csak az innen-onnan, többnyire bibliográfiákból összeszedhető anyagot gereblyézte össze, s öltöztette a „legutolsó” szabvány szerinti formaruhába. A legfontosabbat, az életmű szerte-széjjel szóródott darabjait, teljes körűen,

nem kutatta föl. Azaz, éppen az alapkutatót nem végezte el. Ez, azt kell mondanunk, szimptomatikus gesztus volt, önmagában is árulkodott az életmű recepciójáról, „hatástörténetéről”. Balázs Béla bele is tartozik a kanonikus modern magyar irodalom szerzői állományába, meg nem is. S nem teszi jobbá a helyzetet, hogy e felelős „feldolgozottságban”, több jeles szerzővel osztozik.

Az alábbiak sem változtatnak radikálisan ezen az összképen. De egy ponton talán sikerül eltüntetni egy fehér foltot. S minden eltüntetett fehér folt, a pozitív megismerés révén, hozzá járul az értelmezés alapjának, fundamentumának szélesedéséhez és szilárdulásához. Márpedig e nélkül egy mélyebb, átfogó, a szerzőt egyben láthatni képes értelmezés, megvalósíthatatlan.

2

Balázs Béla 1911/12-ben nyugat-európai útra ment. Ez a sajátos peregrináció némileg meglepő, hiszen sem vagyona, sem rendszeres komolyabb jövedelme nem volt, s még tanári pályája is nagyon az elején tartott. De ami tény, tény: szabaddá tudta tenni magát erre az időre, s valahogy a szükséges pénz is összejött. (Nincs pontosan tisztázva, hogy hogyan, de a *Napló* bizonyos utalásiból arra lehet következtetni, ebben komoly szerepet vállalt Lukács György [1885–1971] apja, a bankár Lukács József [1855–1928], aki, nyilván fia kedvéért, annak barátját is hajlandó volt „kisegíteni”). S maga Balázs is, bár a tárca-műfajt nem kedvelte, pótlólagos bevételért, tárcákat – elsősorban: úti leveleket – írt a Vi-

lágnak. Ezek az úti levelei, bármennyire a „szükséges pénzért” íródtak, mai távlatból több szempontból is fontosnak látszanak. Egyrészt kiegészítik a nyugat-európai útról is referáló naplójegyzeteit, s olyan dolgozat rögzítenek erről az útról, amelyeket a *Napló*, jellege miatt, nem, vagy nem ilyen módon mutat be. A *Napló*, rendeltetéséből fakadóan, *privát* dokumentum, az úti levelek sorozata pedig *nyilvános* dokumentum, s a megfogalmazás, mivel a nyilvánosság számára készült, eleve olyan volt, hogy tematikailag és feldolgozás módja tekintetében egyaránt „érdekes” vagy/és „fontos” legyen. Azaz a szerző, ha meg akart jelenni, rákényszerült arra, hogy olyasmiről írjon, ami túlterjedt az ő közvetlen mentális/érzelmi szükségletein, s szélesebb körű érdeklődésre tarthatott számot. Ez a megnyilatkozási helyzet természetesen az ő tapasztalataira épült, azt írta meg, azt beszélte el, amivel találkozott, amit valamiért jelentősnek látott, s e tapasztalatait nem választja el kínai fal a *Napló*ban rögzített dolgoktól, összetartoznak azokkal, de hangsúlyai mások. S így, akarva, akaratlan, saját tapasztalatszerző barangolásainak természetes *kulturális kontextusát* vázolta föl bennük. Márpedig Balázs Béláról lehet – megalapozott – kritikai megjegyzéseket tenni, de intellektusának gyengeségéről nem lehet beszélni. Okos, szenitív, problémákra és trendekre érzékeny elme volt. S ha nem lett volna szüksége a Világtól kapott honoráriumokra, e tapasztalatait, közvetlen formában valószínűleg soha sem írta volna meg – tapasztalataira ma más jellegű műveiből kellene következtetnünk. Művei (s pályája) megértése nehezebb lenne, s bonyolult filológiai akribiára kényszerülne a kutató, ha bizonyos sejtéseit mégis átlátni és igazolni szeretné. Így viszont egy megértéskönnyítő dokumentáció áll rendelkezésre.

3

Amennyire a *Napló* ötletszerű, hol egyidejű, hol csak visszatekintő, összefoglaló jellegű bejegyzéseiből megállapítható, az utazás 1911 nyarán indult. Erről egy „Bern, 1911. július” keltezésű jegyzet így vall: „Még meg nem talált Istenem nevében kezdem új, nagy naplófüzetemet, és vele szimbolikusan új életemet és *második nagy vándorlásomat* 1911 nyaratól 1912 őszéig. Milyen ősz lesz? Olyan terhesen és mámorosan fogok-e hazajönni, mint 1908-ban Berlin–Párizs után Sekirnből. Úgy gondolom, kevesebb étellel, de több munkával terhesen. *Most nem az életet, hanem mesterségemet tanulni indultam főképpen el. Mesterségemet tanulni, magam személyiségét kiművelni szép formájúvá. Biztos világ- és életnézetet találni. Vallást. És magamnak maguát.* A végén süljön ki, hogy ez mind egyvalami.” (*Napló I.* 488.) Meglehetősen ambiciózus program ez, már ennek *Napló*-beli rögzítése is jelzi az út fontosságát. Az is kiderül, Budapestről 1911. júni-

us 22-én (!) „szökött meg”, „elcsigázva és elkeseredve”, s ekkor négy vagy öt napot „otthon”, Szegeden töltött. (*Napló I.* 489.) Bernbe, Hajós Edithez (1889–1975) június 16-án (!) indult el. (*Napló I.* 490.) A *Napló* publikált szövegében itt nyilvánvaló diskrepancia van – valamelyik dátumot vagy Balázs, vagy a sajtó alá rendező elírta. Így, elvileg, két kiutazási menetrend között lehet s kell választanunk. Vagy június 12-én indult el Budapestről, és a szegedi kitérő után csakugyan június 16-án Bernbe. Vagy: június 22-én „szökött” meg a fővárosból, s Bernbe 26-án indult el. A nagyobb valószínűsége ennek a későbbi indulásnak van – alighanem ezért is indul az új *Napló*-füzet júliusi bejegyzéssel. (Az első napok Bernben nyilván az elhelyezkedéssel, berendezkedéssel stb. teltek.)

Ennek az első, hosszabb júliusi bejegyzésnek, ennek az egyszerre vissza-visszatekintő s ugyanakkor „programot” vázoló gondolatmenetnek zárlatában már „úti leveleire” is utal. „Azután meg kell írnom a Nehéz embereket és a regényemet. *Közben pedig írnom kell sok úti levelet, sok tárcát és talán nagyobb novellát is.* És közben mégis élnem is kell. Mégis ki kell dobnom lelkem hálóját dolgokra és emberekre. Mert én nem vagyok kolostorember. Szeretem a világot, kíváncsi vagyok az emberekre és életükre, és szeretek, nagyon szeretek találkozni és búcsúzni. Ez vagyok én, és nem adhatom fel magam.” (*Napló I.* 492.) Ez a zárlat nemcsak azért érdekes, mert voltaképpen felülírja az indító programot, s jelzi, ez az út nemcsak a „tanulás”, de az „élet” jegyében is fog alakulni, hanem azért is, mert kiderül, az „úti levelek” írása előre elhatározott (s valószínűleg a Világ szerkesztőségével már egyeztetett) elképzelés volt. Tudatosan készült rá és számolt vele.

A *Napló*ból, minden rendszertelensége és következetlensége ellenére, többé-kevésbé rekonstruálható az útiprogram, s olykor a penzumnak tekintett úti levelek is szóba kerülnek. Július 26-án, szerdán rögzíti a napló: „Holnap utazunk Lusanne-ba”. (*Napló I.* 493.) Július 30-án – Morges, Hotel du Post – már arról szól a bejegyzés, „tegnapelőtt” indult el Bernből, s megérkezett Lausanne-ba, ahol a Grand Hotelban szállt meg – hármasban. (A harmadik, barátnője és útitársa, Hajós Edit mellett, egy bizonyos „Böske” volt.) Majd, 29-én vagy 30-án újabb állomás: Morges, ez a 4 ezer lakosú kisváros. (*Napló I.* 498–499.) Meddig maradtak, nem állapítható meg pontosan, augusztus 19-én, amennyire kikövetkeztethető, még ott tartózkodtak (*Napló I.* 506.). Augusztus 20-án Balázs és barátnője Waidbergbe utazott, ahol két hetet töltöttek – Kodály Zoltánnal (1882–1967) és Bartók Bélával (1881–1945), valamint Kodály feleségével. (*Napló I.* 509–510.). Szeptember 7-én már Firenzében volt (*Napló I.* 509., 513.), még mindig Edittel. Itt meglátogatta Lukács György (*Napló I.* 517., 518–20.), akivel, Firenzéből, kiruccantak Perugiába, Assisibe, Pisába (*Napló I.* 517., 522., 524–26.).

Nem tudni, meddig tartott ez a közös program, s Balázs Pisából visszatért-e még Firenzébe. Október 11-én mindenesetre már Párizsban volt (*Napló I. 526.*). Párizsban hosszabb ideig maradt, 1912 februárjában még bizonyosan ott élt, de – legkésőbb – április közepén már Németországban látjuk viszont. Előbb (mikor?) Hájós Editet kísérte el Münchenbe, majd onnan Berlinbe ment (*Napló I. 554.*). Berlinben is hosszabb ideig maradt – de még az ősz beállta előtt visszatért Budapestre. A *Napló* erről, már Budapesten ezt mondja: „Hirtelen utaztam el Berlinből június 2-án. Nem volt már pénzem maradni, és Edit is nagyon hívott.” (*Napló I. 575.*)

Érdekes, s mintegy peregrinációja summázata, amit visszatérése utáni helyzetéről jegyzett föl: „Pestre a következő tervekkel érkeztem: [...] Az irodalmi emberekkel, általában az emberekkel megéreztetni, hogy más lettem, tükrözni újabb olasz és francia csiszolódásokat, kicsit körüljátszani őket, mint a karddal támadás előtt. Harcba lépni és ,okosnak’ lenni.” (*Napló I. 576.*)

4

A Világban 1911/12-ben Balázs Bélának tizennégy úti levele jelent meg. Az első 1911. július 18-án, az utolsó 1912. január 28-án. (A berlini periódusban tehát már nem írt ilyen beszámolókat – talán Berlin már nem igazán érdekelte a Világot. A német viszonyok, ahogy az osztrák viszonyok is alighanem nagyon a saját horizonton belüliek voltak, s így extra érdekességgel nem bírtak. A levelek abba maradásának pontos oka azonban egyelőre nem ismert.) A szerző viszonya saját úti leveleihez menet közben változott. Szimptomatikus, hogy az első kettőt még nem saját írói nevéen, nem Balázs Bélaként jegyezte, hanem – egy könnyen dekódolható szerepjáték jegyében – a vezetékneve franciás átírásával: *Balage*, majd *Baláge*. Ez persze franciás fonetikával olvasva nyilvánvalóvá teszi, hogy a szerző neve: Balázs, mégis, egy picit rejtőzködés van e névválasztásban. A szerző mintha önmaga előtt is szégyellte volna, hogy – saját eszményeivel és addigi gyakorlatával ellentétben – most *feuilleton*-t, azaz „fölszínésnek” vélelmezett újságtárcát írt. A harmadik úti levelet azonban 1911. augusztus 27-én már Balázs Bélaként jegyezte, s attól kezdve maradt is ennél a formánál. A beszámolók címe egy ideig a sztereotíp *Úti levél* volt, s az egyes írásokat csak a cím alatti, „balra zárt” keltezés egyénítette: Bern, július 13., Bern, 1911. július, Evian-jes-Baius, augusztus 24., Bern, 1911. augusztus 17., Waidberg, augusztus 31., Firenze, 1911. szeptember, Firenze, 1911. szeptember, Firenze, október 6., Firenze, 1911. ősz (ez a keltezés, kivételesen, a cikk végén olvasható!), Assisi, 1911. őszén, – ez utóbbi cikk 1911. november 16-án jelent meg. Ezt követően változott a konstrukció, a következő levél, 1911. december 3-án már *Párisi levél* címmel, s külön alcím-

mel (*Plágium, pornográfia és üzlet*) jelent meg, keltezése: Páris, 1911. december elején. S ettől kezdve marad ez a cím s alcím variáció: a cím mindig Párisi levél, csak az alcím változik. Előbb: *Mégegyszer a meztelenség, még egyszer a stílus és a ritmikus Páris*, a keltezés: Páris, december végén. A következő cikk címe is az új gyakorlat szerint alakul, az alcím most: *Bravur és fegyelem*, a keltezés: Páris, január 3. A következő beszámoló címe is marad ugyanaz, az alcím most ez: *A diákok apja és a diákok leánya vagy a boncoló-asztal és az oltár*, keltezése: Páris, január 26. Itt az alcím már egészen ,bulváros’, ,figyelemfelhívó’. De ez már az utolsó levél. A szerző viszonya beszámolóíhoz – talán a szerkesztőségi kívánalmakhoz és instrukciókhoz igazodva – érezhetően megváltozott. (Hogy mindebben a szerkesztőségnek is lehetett szerepe, jelzi a tipográfia megváltozása. A szerző neve sokáig aláírászerűen, a cikk végén állt, a párisi levelek esetében viszont a név már fölkerült a cím és alcím alá, azaz a szerzői név tipográfiai erősebben hangsúlyozódott.)

Az első úti levelét viszonylag hamar, már július közepén megírta, nyilván tudatosan készült rá, hogy penzumot kell teljesítenie. Ez a levél nem egyszerűen úti beszámoló, hanem – retorikailag is – levélimitáció. A levél megszólít valakit, ahhoz szól, arra reflektál, úgy van fölépítve, mintha csakugyan konkrét címzettje lenne a beszámolónak. Ez több mint szerepjáték, ez szöveggeneráló szempont. Balázs imitáló magatartása persze, jelzetten, „duplafenekű”: imitál, de jelzéseket is ad, a címzett talán mégis fiktív. A címzett személye tehát nemcsak meg nem nevezett, de lebegtetett is: valós és fiktív között. Mindjárt a fölütés ilyen: „Maga, kedves, persze azt hiszi, hogy nem is létezik. Maga elavult és banális irodalmi formának véli csak, hogy kedves személyéhez intézem úti leveleimet. Pedig esküszöm, hogy létezik és ne higgye egy írónak sem, hogy intim élményeit, komoly ideáit a ,nagyközönségnek’ meséli el. Nem igaz. Az mind magának, a maga folyton változó, bizonytalan kontúrú és mégis mindennél létezőbb személyének szól. Mert, lássa, minden mondanivaló annak egyénisége szerint is formálódik, aki hallgatja. Ha én vagyok az apja (bocsánat), maga az anyja.” (1911. júl. 18. 12.) Ez – alkalmazott – dialóguselv (ami Balázs számára mindig fontos volt), vagy ha úgy tetszik: recepcióesztétikai megfontolás. A lényeg: számára a *másik* nemcsak fontos szereplő, de szövegalkító tényező is. A *másik* az, akire figyelve megfogalmazom mondanivalómat. A „nagyközönséget”, mint közvetlen címzettet, irrealitásként kezeli, elutasítja. „De mit kezdjek akkor a ,nagyközönséggel’? [...] De hogy képzeli a nagyközönséghez szólómat? Hogy összegyűjtöm a ,Világ’ előfizetőit a Tattersallban és emelvényről beszédet intézek hozzájuk arról, hogy mit éreztem a Monte Pianon éjszaka, vagy, hogy mi történt velem, mikor olasz halászokkal kimentem a liguri tengerre?” Saját kérdéseit Balázs itt nem válaszolja meg,

de azzal, hogy a válasznak nem is érzi szükségét, kifejezi a nagyközönségnek való közvetlen szólás képtelenségét. S még valamire utal: ő valami „bensőről” akar szólni, számára az a fontos. Nem egy földrajzi útleírás lebeg a szeme előtt, nem a „külső”. Beállítódásából adódik, hogy ez a valós vagy elképzelt, megkonstruált másik nemcsak deklarálva van, de léte, retorikailag is, minduntalan jelezve van. A levél tele van ilyen nyelvi jelzésekkel: „lássá”, „igaz, kedves”, „Nem igaz, – mondja most maga hangosan”, „Kedves, ne haragudjon és engedje meg, hogy feleljek”, stb. S még a záró mondatban is ott van erre a másakra való nyelvi utalás: „úgy-e, látja, kedves, hogy...” (Csak zárójelben jegyezzük meg, milyen jellemző a szerzőre, hogy ez a valós/elképzelt *má-sík*: nő. A „kedves”-ként való, ismételt megszólítása ezt kétségtelenné teszi. A bensőséges, „intim” megszólalás másíkja, úgy látszik, számára csakis és szükségképpen a női nemből kerülhetett ki.)

Balázs Béla persze volt annyira okos és (ha másért nem, a „szükséges pénzért”) pragmatikus is, hogy tudta: úti leveleitől a szerkesztőség is, az olvasók is „információkat” (is) várnak. „Maga ezen mosolyog, kedves, és azt gondolja, hogy akik engem tanulmányútra küldtek, talán mégsem így értették és nem leginkább bensőmre kíváncsiak. Kérem, ne higgyen szerénytelennek. *Nekik megadatik, ami az övék. Tehetségem és szerencsém szerint mindig referálni fogok arról, amit látok, hallok.*”

De igazában mégis ez a „benső” érdekelte, erre összpontosított. Előbb föltette a kérdést: „minden élmények között nem éppen az úti élmények a legszemélyesebbek, legintimebbek-e? Van-e mélyebben önmagunkba vezető út messzi országok ezer meg ezer kilométereinél?” Az ezekben a kérdésekben rejlő, implicit, állítások persze egyáltalán nem tekinthetők evidenciának. De Balázs így látta, s első – önmeghatározást adó – úti levele voltaképpen ezeknek az implicit állításoknak a kifejtése, „igazolása”. Első lépésben mindjárt leszögezte: „városokat és tájakat nem hozhatok haza magammal, de hazahozom azokat a forrásokat, melyeket lelkem kövén ütöttek. Más embereket ismerek meg és más életet. De az a sok, más’ bennem más, új reakciókat vált ki. Új húrjaimat hallom meg, új hangokra rezgőket. *Bizony magában utazik és tulajdonképpen magamagára, saját lehetőségeire kíváncsi az, akiben igazi, mély vándorvágy van.*” Majd, még tételesebben: „*ezt a szép kerek földet térképül használjuk a magunkba való eligazodásra.*” S az elképzelt címzett ellenérveit megfogalmazva, azokra „válaszolva”, még tovább ment, s leszögezte: „a magunkba való utazás a végcél. A világgjárás segéd-eszköz, kedves, stimuláns számunkra, akik a gyengébbek vagyunk. Ami pedig a sivatagot és a kolostort illeti. Valóban az volt a középkor utazása. [...] De a kisázsiai barbár határszélek, a hegyi kolostor vagy a mi Párisunk egyben egyik mind, abban, ami okuk és értelmük és céljuk is ez: *Nem otthon lenni!* Elszakadni hirtelen,

egyszerre mindentől, ami vegetatív, öntudatlan szálakkal kötött talajhoz, környezethez. *Új életbe, újból szülni.* Érett lélekkel mindent előlről kezdhetni és nem lassan belenőni, hogy hazugság és béklyó legyen a tegnap. *Egyszerre, egy panorámában nyíljon elénk a Világ.* Ez a legnagyobb jelentősége az utazásnak. [...] *Függetlenül és tisztán forgathatni a világ lapjait,* mint egy képekönnyvet.” Ez az érvelés, nem kétséges, egy vágy, egy pszichológiai utópia leírása. Az utazás ilyen szociológiai szerepét nem egykönnyen lehet igazolni – ha egyáltalán lehet. De a vágy mindig nagyon erős realitás, a személyiség konstituáló mozzanata. Benne a személyes nyugtalanság és a lehetőségkeresés összekapcsolódik, s a vágyot nagyon erősen jellemzi. Ez a kettősség Balázs Béla pszichológiai profiljában is jól érzékelhető. S ez a kettősség egyszerre alkati és történeti: a szituáció terméke, azé a szituációé, amelyben ez egyáltalán így fölmerülhetett, s az alkaté, amely a szituációra való reagálás ideális módját e projekcióban sejtette meg. S mögötte egy érdekes inverzió áll: az idegenségérzés, s ennek az idegenségérzésnek pozitívummá változtatása. „Csak az idegen érthet, mert nem kell cselekednie. Csak az idegen szabad, mert nem szeret és nem gyűlöl. És ha jó messzi van már útban és időben, vissza is nézhet és haza nézve is érthet és szerethet.” Maga az idegenségérzés s az abban remélt pozitív hozadék tételezése is szimpomatikus. Az én kódolt történeti megoldáskeresése egy implicit, elrejtett, de legalábbis ki nem mondott történeti diagnózis érhető mögötte tetten.

Balázs, a személyiségtörténet szintjén, egy amorf, át nem értett, de élményként megélt mentális oppozícióban mozgott.

Az első úti levél persze, ha mindenekelőtt önmeghatározás is, előre utalásokat és kulturális allúziókat is csepegtet. Egy mondatban, zárványként, fölsejlik például az úti program: „két hét Olaszország, két hónap Páris és megfelelő adagokban Berlin”. Ez a program persze így, ma már tudjuk, nem pontos, de nem lehet eldönteni, ez – menet közben valamiért módosuló – terv volt-e, vagy csak pusztán, illusztratív utalgatás? A főirány azonban már innen is sejtethető. S a kulturális utalások is érdekesebbek (mind negatív, mind pozitív vonatkozásban). Aligha véletlen, hogy megemlítődik, név nélkül, de műve által jól azonosíthatóan, Cervantes, aki „börtönben” megírta a „Don Quichotte-ot”, s Dosztojevszkij, aki „egy szibériai, halottasház-ból emlékiratokat” írt. S az is szimpomatikus, hogy – önmagával feleselgetve – azt is kimondta: „Dosztojevszkij én is sokkal nagyobb embernek tartom, például a világgjáró Kiplingnél”, mi több, voltaképpen az orosz író munkásságával „bizonyítja, hogy a magunkban való utazás a végcél”. S az sem véletlen, hogy argumentumként még a „rég” görögök is előkerülnek: „Mert hiszen a görögök műveltségében Miletosi Thalestól Aristotelesig sokkal nagyobb szerepet játszott az utazás, mint a mi kultúránkban.” Érde-

kes a „kolostor” ismételt előbukkanása is. A *Naplóban*, láthattuk, önmagát mint *nem* „kolostorembert” határozta meg, s a kolostor itt mégis, mint az „önmagunkba utazás” hajdani adekvát formája és változata jelenik meg. Ez is egy kettősség jele. Érti s tudja, hogy a kolostor az önmaga lelkébe visszavonuló ember életformáját testesítette meg, s bár ezt az önmagához való eljutást maga is célként fogja föl, a megvalósulásnak ez az *aszketikus* formája egyáltalán nem vonzza. Ő nagyon is az *életélvező tapasztalás* „modern” embere, aki azonban érzékeli a modernitás antinómiáinak létét és erejét.

Egészében azonban ez az első úti levél inkább csak a műfaj egyéni, speciális ars poeticája, semmint tényleges úti beszámoló. Szerzői *antré*, belépő.

5

A második, Bernből küldött úti levél július 30-án jelent meg. Ez már, érzékelhetően és kikövetkeztethetően csakugyan úti beszámolóként készült. Nyár volt, tanítási szünet, s Balázs mégis iskolákat látogatott meg, és a svájci oktatásról referált a Világ olvasóinak. Gyakorló tanárként, úgy érezhette, „illik” erről a tárgyról írnia. Levele informatív, most elsősorban nem magáról, hanem Svájcra szól. De ebben is benne van ő maga is: „meglátogattam néhány iskolát és elképedtem azon a fantasztikusan gazdag, pompás, paedagógiai apparátuson, melyen és melyen itt dolgoznak, hogy gyermekeikből békés polgárokat neveljenek.” (V 1911. júl. 30. 14.) Ebben a mondatban már benne van csodálata és – idegenkedése, vagy, mondjuk szelídebb tónusban: tartózkodása. Mindkettőnél érdemes kicsit részletesebben elidőznünk. A csodálat több részlete manifeszt módon is megjelenik: „Svájc, ez a másoktól függő, semmit nem akaró, legcsendesebb, legpolgáribb ország a nyugateurópai nevelés forrása és hazája”, mondja. „Pestalozzitol Stampfli-ig, innen indult ki minden fontos paedagógiai reform. És ebben a békés tradíciótól csöppögő országban, a nevelés terén, valósággal az újítás vált tradícióvá, melyre minden ambiciózus tanító kötelezettnek érzi magát. Persze itt az iskolai autonómia és az egyes tanító szabadsága oly hallatlanul nagy, hogy azt a mi barkócziverte országunkban el sem képzelhetik. Az elemeiben pl. nemcsak a módszer, hanem a tantárgyak osztályonként való beosztása is a tanítótól függ. Tantervüket a tanítók egyesülete adja ki.” Az osztályban álló „szertárszekerény” pedig, mint külön meg is jegyzi, „egy boldog gyermekálmom minden rekvizitumaival bővelkedett”. S maga az oktatás is: „itt nincs pusztán leírás: „Az Isten így teremtette”. A természetet biológiai, a társadalmat szociológiai alapon sejtetik meg már a nyolcéves gyerekekkel. És minden tárgyat valami kézbéli munka segítségével tanulnak. Rajzolnak, faragnak, mintáznak, szakadatlanul dolgoznak, mesterkedés folyik az osztályokban. Ez az alapvonala

az egész nevelésnek. Munka, kézügyesség, gondos precizitás, pedáns tisztaság és rend.” A nyári szünetekben pedig még „háztartási iskolák és mellettük cselédiskolák” is működnek. Mindez, a magyarországi, Barkóczy Sándor (1857–1925), a középiskolai ügyosztály vezetője diktátumainak kiszolgáltatott oktatási rendszerhez, s „a mi éhező tanítóink”-hoz képest már-már mintaszerű. Ez a csodálat azonban, mondjuk így, át van vérezve, Balázsnak, kiérezhető beszámolójából, vannak fönntartásai. Már maga a „békés polgárra” nevelés ideája is megjegyzésre készíti: „Gondoljon okos, kis tízéves fiára” – mondja levele elképzelt/valós címzettjének. „Mennyire egyszerűbben lehetne belőle Rózsa Sándort, vagy nem bánom Nick Kartert nevelni. Mennyivel kevesebb gondal járna kitűnő katonát, felfedező utazót, artistát, anarchistát vagy akármit nevelni belőle, mint éppen békés polgárt. Miért? Komoly probléma ez, kedves. A cselekvésre vágyó fiatal ösztönnek, a kereső fiatal agyvelőnek, melyet még nem soroztak be a társadalmi munka falanszterébe, a polgári ideál a legérthetlenebb, leginkább a természete ellen való. Mert ő *valamit* akar és *valamit* keres. De ‚béke és rend’ csak negatíván definiálható fogalmak: csak azzal, hogy mit *nem szabad*. A régi, ‚fentartó’ polgári ideál: a teljes céltalanság.” A céltalanság, mint polgári ideál: súlyos tézis, Balázs a következő mondatban már igyekszik is kicsit hátyaltalanítani („ez nem akar általános ítélet lenni”), de a probléma ismét és ismét előjön az „úti levélben”. Kérdés számára: „mi az összefüggés a kitűnő, pedáns rendre nevelő iskolák és a ‚fentartó’, békés, polgári szellem között”? Válasza a maga nemében határozott: „Az emberlelkek vulkánikus talaján, a jelen állapot pusztában és rendben tartása oly sok energiát, sőt szakértelmet kíván, hogy akik ezt tudják feladatukul, azok a holnapon nem dolgozhatnak.” Ez a megállapítás, valljuk meg, nem mentes kritikától, aligha tekinthető föltétlen elismerésnek. De a polgári társadalomnak ez a – freudi terminológiával élve – „elfojtás”-funkciója aligha a teljes igazság. Itt, ösztönösen vagy nagyon is pragmatikus megfontolásoknak engedelmessé, Balázs megint ‚maszatol’ egy kicsit: „Ez nagy, szinte tragikus dilemma” – kommentálta válaszáat. S csak addig megy el: „Minden haladás rendellenességgel és zavarokkal jár. Szükségképpen. De senki bűnül ezt a haladás szemére ne vesse.” A svájci élet önmaga számára megteremtett megkötő mechanizmusai nem szimpatikusak számára, s ezt áttételesen, leírásokban ki is fejezte, sőt a végén tézisszerűen is kimondta. Érezte (s ki is fejezte) e gyakorlat paradoxitását: „ez a csupa autonómiából összerakott államszervezet olyan mozdíthatatlan szövevényre bogozódik az ember szemé előtt, hogy elful a lélegzete. És a társadalmi élet a ‚Verbandok’ ezreivel olyan szorosra szőtt hálóba fonja a svájciakat, hogy tisztára lehetetlen, hogy (a pedagógián kívül) nagy, felforgató egyéniség támadhasson közöttük.” S, teszi hozzá, „fel-

sorolhatatlan a sok egyesület, melyek ismét egységes szövetségben állnak. Nincsen svájci, aki három-négy egyesületbe ne tartoznék. És valamennyi egyesületnek szabályai, hagyományai vannak, melyek a folytonos találkozók közvetítette személyes ismeretség ragasztó anyagával is egy fojtogatón szilárd és szoros konglomerátummá tesz ez a bourgeoi országot. Olyan ez, mint egy saját magából százszoros csomót kötött hosszú kígyó. Szabad ugyan, de mozdíthatatlan.”

Így, önmagára zártan, ez a leírás nem képes leírni, mi ez: hatékony társadalmi kohézió vagy béklyó? Innen, nem kétséges, logikailag is, történetileg is hiányzik még valami. De Balázs viszonya mindehhez azért kiderül: „Talán ez az oka annak, kedves, hogy bár mindketten rajongunk a hegyekért és Kellerért és Konr. Ferd. Meyerért is, mégsem tudunk sokáig megmaradni a rettenetes dialektusú nép között.” Akárhogy nézzük, ez nem Svájc, a burzsoá mintaoszág apologetikája.

Valószínű, hogy ezt követően Baláznak legalább egy „úti levele” kiadatlan maradt, a Világ valamiért nem közölte. A *Napló* augusztus 18-i bejegyzése legalábbis erre enged következtetni. „Írtam egy novellát ‚Barlang’, és egy Uti levelet. De a Világ nem hozza, és azt hiszem, nagy bajom lesz a megélhetéssel. Más lapok után kell nézni.” (*Napló I.* 504.) Ezt megerősíti az a kronológia adat, hogy a következő *Uti levél*, augusztus 17-i keltezéssel augusztus 19-én jelent meg – de ezt 18-án még aligha értelmezhetette cikke nem közléseként. Azaz, előtte csakugyan kellett lenni egy nem közölt cikknek. S bár a publikációk, a szerző féltelmei ellenére, nem maradtak abba, a háttérben valami mégis, bizonyosan, történetelt. A harmadik – megjelent – levél már a szerző rendes írói nevével van jegyezve. Ez akár a szerző döntése volt, akár a szerkesztőségé, mindenképpen váltásra utaló szimbolikus gesztusként értelmezhető. Viszont kiegészítésre utal a negyedik levél közlése, amelynek keltezése (aug. 24.) és megjelenése (aug. 27.) nagyon gyorsan követte egymást. Ez már ismét zavartalan együttműködésre vall.

A harmadik *Úti levél* (1911. aug. 19. 6–7.) tárgya az úgynevezett „üdvhadsereg”, amelynek ténykedésével Balázs Svájcban szembesült. Van egy-két „adaléka” e tárgyról, de – érdekes mód – nem ezek az igazán figyelemre méltóak a cikkben, hanem a magyar viszonyokra való vonatkoztatás, az összevetés. Beszámolója levele „címtettjének” föltett kérdésekkel indul, s ezzel mindjárt a svájci és a magyar viszonyok közötti kontraszt közepében vagyunk: „Fogadjunk, kedves, hogy nem merne kiállni egy gitárral az Erzsébet-térre énekelni. Fogadjunk, hogy prédikációt sem merne ott tartani arról, hogy az Isten jó, az ember jó és minden legyen jó. Pedig maga énekelni is jobban tud (hála a Bömböldének), beszélni is jobban tud (hála a társ. tud. társaságnak), mint egy svájci gyárilány. Nem merné, amit ezek az egyszerű, prüd és szolid, szerény polgárleányok mernek százan

minden vasárnap és este, nehéz napi munka után, mikor a fejükre teszik az ötven éve divatját múlt ‚hallelujakalapot’ [...]. Pedig maga, kedves, mert már egyet-mást a fejére tenni és egyet-mást máshonnan levenni. Maga individualista, emancipált, füttyöl a világra és ezt még se merné, mert maga egy aranyos, okos pesti asszony, akinek sokszor volt és sohse lesz olyan ideája, melyre egész életét rátenné.” Nem idealizálja a mozgalmat, ez leírásából egyértelmű, distanciája érezhető. S nem is hallgatja el, hogy e mozgalom „anyagi hatalmát rövid idő alatt az egész világra kiterjesztette” („csak nálunk és a Balkánon nincsenek”), azaz: ez bizony ‚üzlet’ (is). De az összevetés mégis a hazai magatartás kritikája is – a „címtettnek” „sohse lesz olyan ideája, melyre egész életét rátenné”. S szembenéz azzal a kérdéssel is: „mi mozgatja, mi fanatizálja ezt a sok ezer embert?” Magyarzatnak, mondja, kevés a vallásos hitre való hivatkozás. „Ez a mozgalom egyházonkívüli és megvalósított kereszténység. A dogmatikus és élettől idegen egyházakkal való elégedetlenségből származott abban a néprétben, melynek vallásra mégis szüksége volt.” Ez a diagnózis pontos, s ma már az is tudható, hogy egy fontos új fejlemény első jeleit érzékelt, s ismerte föl annak „fanatizáló” erejét. De legalább ennyire figyelemre méltó itt is a magyar viszonyokra vonatkoztatás, a viszszaulálás: „Nem is hiszi maga, kedves, akinek már évek óta Pesten kell ülnie, ahol a kenyérharc és a napi politika mozgalmain kívül semmiféle szellemi mozgalom nincs, hogy milyen csodálatos a tömeglélek mély áramlásai fölé hajolni lelkünkkel, hogy megremegjen, mint a Golf-mérő tütje. És nem is hiszi, hogy mennyi új csodálatos áram járja át ennek a vén Európának új krízis előtt álló fiatal lelkét. Csak a mi magyar zsvajunkban

csendes minden.” Figyelemre méltó, hogy érzékeli, Európa „új krízis előtt áll”, de – a jelek szerint – a keresés szimptomáiban (például a teozófia terjedésében) többet s főleg jobbat vetít bele, mint amennyi megillette. Ő ugyanis mindebbe olyasmit látott bele, amely utópikus reménnyel szolgált számára: „Új világnézetkeresést. Elégedetlenséget az egyházak adta vallásokkal és elégedetlenséget a lapos materializmussal.” S levelét is azzal zárta: „Kár magáért, kedves, hogy magának ezentúl is Pesten kell maradnia, ahol Európa lelkének hullámai csak könyveken keresztül érik és ahol maga ezért csúfolódní és nevetni fog csak ezután is.”

A negyedik levél (1911. aug. 27. 15–16.) fürdőlevél, pontosabban természet- és pihenésfilozófia. A genfi tó partján, Evian-ies-Baius-ból keltezve, de a fürdőélet szokásos eseményeiről voltaképpen egy szó sincs benne. Az egész hangulat és „filozófia”. A ‚lényeg’ már a nyitó mondatokban ki van mondva: „Kék és fehér. Ennyiből áll a világ, kedves. Kék a genfi tó, kékek a benne fürdők ajkai, kékek a hegyek odaát és kék az ég. Fehérek a vitorlások, fehérek a ruhák, fehér a Mont-Blanc, fehérek a sirályok és fehérek a tehénfelhők ott Montreux felett. E két színre redukálódik körülöttem a zúrós világ fárasztó sokszerűsége – és ez a pihenés.” A levélíró önmagát „tudatlan poéta”-ként határozza meg, de persze, tudja: „A természet szépségét akkor fedezték fel, mikor a renaissanceban, az intellektualizálódott városi élet külön világában, tőle elszakadtak.” Ami érdekes, az szubjektív, egyéni értelmezése városi élet és ‚természet’ viszonyának. „Higye el kedves, hogy a várost csak azért látja szürkének, mert minden színt csak vignettának lát. Minden csak jelent valamit. Bonyolult és fenyegető, agyfárasztó életet. De itt? – Kék a genfi tó és kék az ég, fehérek a vitorlák és fehér a Mont-Blanc. És ez mind nem jelent semmit, – hálístennek – csak ‚szabad természet’. Az pedig semmi.” A városi élet a valami a városban élő számára, a természet csak „semmi”, de Balázs számára éppen ez a lényeges összefüggés: „Nem lehet az egész világon élni. Lelkünk csak egy kis szigetet elevenít meg belőle maga körül: a többi felhő marad, képzelet.” Majd, erre-arra kanyargó gondolatok után, visszautal erre a meghatározására: „A tájkép csak délibáb és képzelete [tudniillik a „címzett”, a „kedves” képzelete] legkisebb nyomásának enged, mint a köd. És íme, a három-négyezer méteres hegyek komor kontúrjai a maga kis szíve hullámaait ábrázolják, ha csak rájuk néz, mint egy óriás reflektorral az égre vetített lázgörbe. [...] Csak délibáb a tájkép és fáradtan nyújtózó lelkünknek nem áll ellene. És ez a pihenés.” S ebben, felfogása szerint, gyógyulás van: „Mert a világ minden tájképe egy a mi lelkünknek. És lássa, kedves, ez a természet gazdagsága. Ez szabadítja ránk asszociációk dongó rajában múltunkat. Régi völgyeket és régi estéket és régi csolnakokat régi útítársakkal. A tájkép nem reálisabb mint az emlék és ezért egész múltunk odarajzolódik

a csendes völgyek fölé, hogy megkeressük és újra megmarkoljuk benne elveszett magunkat. És ez a gyógyulás.”

A város kontra természet e felfogásának lényeges eleme, hogy e kettősségben az utóbbi a szabadság, az ember önmagához való elérkezésének világa: „Miért szerepelnek mindnyájunk életében annyira a fürdőhelyen kötött ismeretségek? Mert ott nem vagyunk kereskedők, ügyvédek, orvosok, miegyebek. Ott csak emberek vagyunk. Nem vagyunk mesterségünk páncélába csukva. Csak karakterek vagyunk, melyeknek minden dejes ereje, kereső vonzása felszabadult.” Ez a filozófiából és költészetből összeálló ‚fürdőlevél’, amely, ha jól meggondoljuk, voltaképpen az én és a képzelet viszonyát tematizálja újra, a maga szempontjai szerint, mint a képzelet erejének demonstrációja sem hagyja el teljesen a szociológiai-történeti realitások talaját. A levél zárata, metaforikusan, de határozottan utal erre a realitás-szférára: „Fehér az a gőzös és fehérek a kerengő sirályok felette. Kék a genfi tó és kékek a hegyek. És nekem Lionardo da Vinci színelmélete jut eszembe, mely szerint a kék szín a fehér és fekete keveréke. *Mert ott érzem a kék-fehér világ mögött a kiegészítő feketeség szomorúságát.*” Ez nem egy újságíró, hanem egy költő reakciója, utalásban oldva föl a fenyegető tapasztalatokat.

6

Az ötödik levél (1911. szept. 3. 10.) Waidbergből van keltezve és az úgynevezett „Naktkultur” mozgalom bemutatása és – lelkes propagálása. „Waidberg „hegy tetején és egy óra járásnyira van ide Zürich”. A levél, figyelemfelkeltő felütéssel indítva, elmondja, mi ez a hely: „Tudja-e, hol vagyok, kedves? Az üldözött új pogányok rejtett erdei katakombáiban. Nem hiszi? Az új pogányok között, akik hadat üzentek a prüdériának, a középkori eredetű testmegvetésnek, a ruha alá rejtett beteg satnyaságnak és fenyeserdők rejtett tisztásain gyűlnek össze, hogy meztelen testüket fűrösszék a napban. Hogy meztelen testüket tornáztassák, építsék és szépítsék és gyönyörűségük teljék benne. Férfiak és nők együtt és szégyen nélkül.” A „germán fajtának (norvég, dán, svéd, német és svájci) egy napról napra hódító és a kultúrhistóriában döntő gondolatáról van szó” – mondja a cikk. (Ma már hozzá tehetjük: a mai naturizmus/nudzizmus ideologikus pretenzióval fellépő öséről, közvetlen előzményéről.) Nem kétséges, olyan fejlemény volt ez, aminek, újságolvasói szempontból, „érdekessége” volt, amire, ha olvashattak róla, az olvasók pró és kontra elevenen reagáltak. Az *Úti levél* tehát egy speciális médiaigényt szolgált ki. A levélben meg is kapjuk a program bemutatását: „hetenként kétszer-háromszor, este kilenc óra tájban, ahogy sötétedik, idezarándokol ötven-száz ember és a feketén zúgó fenyők között, reflektorok titokzatos fénye mellett tor-

názó meztelen csapatokat látni, melyeknek komoly és csendes mozdulatai valamely rejtett pogány istentisztelet rítusára emlékeztetnek. Aztán alig fedett asszonytestek és szépizmú férfiakok kavarnak a mezőn kacagó játékban [...]. Végül egy meztelen orvosprédikátor beszél a meztelen gyülekezethez a lélegzésről, a mindennapi testgyakorlásról és a meztelenség higiénikus, erkölcsi és esztétikai értékéről és az eljövendő új kultúráról.” Vannak, akik kint is laknak, így maga a levél írója is. Cellájuk „vászonzüggönyét” lefekvés előtt elhúzzák, ajtó ugyanis nincs. Reggel: „Félhétkor csenget a tornamester. Félhétkor kezdődik a ‚mein system’. És ha zuhog az eső, akkor a tornától meleg testekről párolog a nyári zápor. Azután csengetnek fürdéshez, csengetnek a vegetáriánus étkezésekhez. Mindenhez csengetnek. Mert fegyelem van itt, mint a kolostorban. A ‚Naktkultur’-t komolyan kell venni.”

A leírás akár tudósítói munka is lehetne, de nem az: az egész cikk egy hit megvallása és propagálása. Ez, mondja a cikk a mozgalomról, „több mint higiéné. Ez új hit. Az új, ellenállhatatlanul közelgő kultúra. Erről van itt meggyőződve mindenki. Én is.” A Naktkultur melletti, több oldalról, ismételten közelítő érvekből néhányat itt is érdemes rekapitulálni. (1) „A meztelenség nem szégyelni való és erkölcsösebb mint a ruha, melyet nem a szemérem, hanem a kokketeria talált ki, az etnográfia bizonyossága szerint. (Primitív népek csak díszíteni és nem rejtetni akarják magukat vele.)” (2) „A meztelenség kevésbé izgatja a sexust, mint a ruharejtelem szította fantázia.” (3) Az egész mozgalom erősítő és felszabadító hatású. „Mindenkinek egészséget adott, testi önérzetet és főképpen felszabadulást a szexuális félelemtől.” (4) A gyerekek iskolai meztelen tornáztatása pedig nevelő hatású lenne. „Így szokna a gyermekek teste a levegőhöz és a szemük a meztelenséghez és nem volna az életben tilos titok, amit a művészetben mutogatnak nekik” S ez a titok „Nem nőne fantáziájukban hagymázás álommal”, amely sok gyermeklelket ront meg. Stb. Mindebből természetesen új követelmény és új kulturális-történeti prognózis is adódik, s a cikk ezeket is kimondja. A követelmény meglehetősen sarkos, de igencsak határozott: „Nem művelt ember, akinek csak a szelleme művelt.” A prognózis pedig ugyancsak ambiciózus: „Száz év múlva ez országokban nem fognak csukott ruhát hordani, csak ha okvetlenül kell. És hogy ez mennyire megváltoztatná kultúrájuk képét, társadalmi formáit, erkölcsét – az végiggondolhatatlan. Repülőgép és távolbalátó mind semmi *ilyen* átalakuláshoz képest. Ez az *igazi* kultúrhistória.”

Amiről a cikk beszámolt, az kétségtelenül egy új s komoly jövőjű trend jelentkezése volt. S amit a mozgalom ideológiájából, érvként, átvett, abban sok igazság is van. De az egész, úgy ahogy van, ösztöntelen, képmutató és „fedésben” mozgó. Az egész mozgalom, ma már egyértelműen fölismerhető, a libidó korlátlan érvényesítésé-

nek, azaz a mindennapi élet átszexualizálásának fedőideológiája. Ezt a mai nudizmus és a mediális pornográfia nagyon szoros összekapcsolódása jól mutatja. S maga Balázs Béla sem pusztán „tévedett”, amikor ide vágó mondandóját előadta, hanem – ösztönösen vagy tudatosan, majdnem egyre megy – árnyékban hagyta saját maga valódi motivációját, s ösztöntelenségét „átfilozófiásította”. *Napló* jából (s más forrásokból is) tudjuk, hogy nemcsak rengeteg „zavaros” nőügye volt, s azok közé tartozott, akiről a szleng azt mondja, „röptében a legyet is”. De a *Napló* azt is dokumentálja, ekkori utazása is mélyen át volt szöve nem-konvencionális szexualitásával. Az 1911. július 30-i bejegyzéséből tudjuk, hogy Lausanne-ban, a Grand Hotelben, ahogy írta: „hárman vettünk egy háromágyas szobát. Mindhárman természetesen találtuk. Este mindhárman levetkőztünk meztelenre, és görögést csináltunk.” (*Napló I.* 498.) Ez a két nővel együtt töltött „görögste” nem a napfény imádatának jegyében zajlott. A *Napló* (I. 498–499.) meg is jegyzi: „Böske gyönyörű barna-fekete testén nem volt más, mint egy átlátszó selyemsál.” S a Waidbergben való időtöltés sem írható a véletlen felfedezések számlájára (vö. *Napló I.* 510.). Tudatosan, előre megtervezett kollektív program volt. „Augusztus 20-án Waidbergbe utaztunk. Zoltánnal [Kodállal], a feleségével és Bartók Bélával éltünk ott együtt két hétig. Magányos hegytetőn, fenyves erdő közepében, egy vászonajtóval begombolható bódében laktunk. Meztelenül egész nap, labdázva, tornázva, fürödve. [...] Az élet szép volt és egészséges, és az ember azonkívül egy kezdődő, üldözött, új kultúra részesének érezhette magát.” A „görögösség”, mint az „új meztelenség” megnevezése természetesen itt is megemlíthető. S bár a *Napló* sem bocsátkozik részletekbe, annyi mindenképpen kikövetkeztethető: az írónál egy nagyon erős, leplezhetetlenül *narcisztikus testtudat* meghatározó személyiségjegye volt, s ennek összefüggését a szexualitással nem lehet nem érzékelni. Magyarán, a cikkben kifejtett ideológia: ideológia, azaz olyan érvelés, amely nem képes reflektálni saját valódi előfeltevéseire. Másképpen szólva: „az én nem úr a saját házamban”, csak engedelmeskedik libidójának, miközben egy univerzálisnak vélt érvrendszer fedezékébe rejtje azt el.

7

A következő *Úti levél* (1911. szept. 10. 8–9.) már Firenzéből van keltezve, és tárgya az odautazás hangulatának felidézése és az olasz kultúra sajátos helyzete. A hangulat leírása inkább a költő (esetleg a világot vizualitással, képpé lefordító majdani filmes) észjárása szerinti, nem az újságíróé: „Tovább, tovább. Megint ömlök előttem a világ, mint víziók sodra és a *négyzögek, melyeket vonatom ablaka belőle kivág, egymásra rakódnak, mint egy óriási képeskönyv lapjai.*” Talán ezért is van benne egy

áruklodó, önleplező hasonlat, amely a waidbergi kiruccanás valódi motivációjára utal vissza – akaratlanul is: „Feljön a hold a luganói tó fölött. Aztán *hanyatt fekszik a sík vidék, mint egy kitárt karú asszony, aki megadta magát.*” Az asszociáció „logikája” itt meglehetősen nyílt (s ösztönös). Az út felidézése mindenesetre alkalmat ad arra, hogy rögzítse: „És íme, megint Firenzében vagyok. [...] Dante utcáin járok és Giotto tornyát nézem, melyről a forradalmár Michel Angelo kémlelte a Mediciek csapatát.” Élménye a „végtelen távolságok összehajlításának feszültsége”, maga is tudja, ‚modern’ tapasztalat: „Ilyen keverések, ilyen associatio lehetőségek nem voltak apáink agyvelejében.” „Gyorsvonat, automobil és aeroplán két-három emberöltő gondolkodásának eredménye, de századokra átalakítja a gondolkodást.” Számára azonban a „legnagyobb paradoxon” mégsem ez, hanem egy nagy – civilizatórikus? kulturális? – kontraszt: „az ember, ha leutazik a Gotthard-, vagy a Simplon-vonalon”, azt tapasztalja, „hogya a berni alpok félelmes gleccserei közé fogaskerekű szalonkocsik járnak, míg a négy klasszikus kultúra egymásra rakódásától porhanyó földön véletlen szerencse dolga, hogy, hogy az ember eljut-e oda, ahova akar. Az Eugasin és Emmenthal szilaj hegyi vizeit óriás ‚Kraftwerke’-be szabályozzák (most építenek egy 15 millió értékűt), és a Mediciek neoplatonikus akadémiájának városában az Arno bűdös vizét isszák e kolerás időkben is. A svájci iskolák nemsokára megszüntetik a ‚paraszt’ fogalmát is, míg Kalabriában a falusi bíró levágott fejét talán abba a gödörbe dobja be az őrjöngő csorda, melyből aznap ástak ki egy praxitelesi Vénuszt.” A probléma, amelyet exponál, valós, kérdése jogos: „Gazdagsága-e ennek a furcsa Olaszországnak az ő mérhetetlen nagy kincse? (Tudniillik a múltja.) A cikk ítélete súlyos, kíméletlen, de nem egykönnyen cáfolható: „Olaszország egy nagy temetőország, mely nagy halottainak súlya alatt nem tud élni. Ez egyike a legkísértetiesebb kultúrhistóriai látványoknak.” Ez ‚modern’ tapasztalat, s nem egyedi, Egyiptomról is elmondhatta volna a levélíró. A történeti ‚fejlődés’, amelynek tételezése és szorgalmazása a kor egyik alapmeggyőződése volt, bizony, egyáltalán nem lineáris. De Balázs ebben az ‚olasz’ tapasztalatban egy másféle paradoxont (is) érzékelt: „Berlin szellemi lapossága egy modern, villamossággal lebonyolított, tiszta, higiénikus és fegyelmezett életből ásít ki. Páris óriás szemétdombjában nagy eszmék és finom érzések erjednek. De mi történik a mai Olaszországban? Temperamentumos és tragikusan hiábavaló erőlködések. Marad ami volt: halottak mutogatója.”

Balázs persze ‚realista’, elismeri, ez „mind rendben volna, ha a halottak csak az idegen csodálók zsebeit segiténeék üríteni”, de itt többről, súlyosabbról van szó. Nem lehet új, modern, korszerű városokat alapítani, mert „nem találnának egy talpalatnyi földet, melyből romokat ne hányna fel ásójuk, melyek többet érnek, mint

egész mai mindenségük.” Ez a felfogás persze, maga Balázs is tudja, egy ‚modern’ szemlélet, a „történelmi érzék” paradoxonját vetíti ki, s tudja, hogy ezzel a paradox megközelítéssel „csak minket [azaz a modernitás embe-
rét] áldott és vert meg a sors”. Ezért, ha óvatosan is, egy másféle szempontot is fölvet és meglebegtet: „Oly nehéz problémája ez a mai Olaszországnak, hogy szinte azt hiszem, hogy nem is piétás kérdése, hanem a pénzé. Arról van szó, hogy e műkincsek több pénzt hoznak e különben is szegény államnak, mint amennyit a modern berendezkedés egyelőre hozhatna. Befektetésre pedig itt nincs pénz.” Itt, e ponton azonban megáll, s elnapolja a probléma végig gondolását: „E paradox helyzetről és a futuristák mozgalmáról már csak a következő levelemben fog olvasni, kedves” – mondja is ki. „Egyelőre rabul ejtett a halottak világa és a jelen eltűnt, mint a pára.” S a levél zárata is visszahajlik a konvencionális megközelítéshez: „Milyen jó, kedves, hogy nem vagyunk önértetes olaszok, mi ketten, hogy nekünk nem kell választanunk, hanem egész lelkünkkel a régi Itáliát szerethetjük.” E záró deklaráció, e furcsa önmegnyugtatás ellenére azonban az egész levél mégis jellegzetesen modern tapasztalatot, csak a modernitás viszonyai közt fölmerülő szociológiai-történeti ellentmondást tematizált. Persze, csak óvatosan, korlátok között maradva.

A beígért újabb levél (1911. szept. 19. 12–13.) csak félig váltotta be, amit az előző ígért: szól a futuristákról, de nem a ‚jelen’ magyarázza, hanem a nagy múltat glorifikálja a jelennek szemben. Jellemző mód, e levél élén mottó is van, egy Dante-idézet (Inferno X.), s mindjárt az írás felütése sajátos kettősséget jelöl ki. „Hiába minden, kedves. Hiába vagyok sovínisztája a jelennek és hiába hordom a keletkező új társadalom problémáinak hét törét szívemben. ‚Tutto é vano!’ Rajtam a pokol hatodik körének varázsa, mely azt minden körök közt egyedül irigylendővé teszi, mert elmúlt előlem a jelen és csak a távolit látom, miként azok, akiknek gyenge a szemük.” Ez, ha jól belegondolunk, kettős perspektívaváltást, a jelen nézőpontjából való kilépést jelent – hátra a nagy múlt felé és előre a (közelebből meg nem határozott) jövő felé. Mindkét perspektíva fölvétele, bár a jelen megtagadása, jellegzetesen ‚modern’ gesztus. Az érdekes itt az, hogy e kétféle perspektíva valamiképpen itt együtt jelenik meg.

Már az előző levél is utalt rá, Balázs nem szerette, nem becsülte a futuristákat, ez a magatartása most részletesebben s argumentáltan jelenik meg. Maga a leírás, egy szónyi reflexiót leszámítva, tárgyyszerű és tárgyilagos rekapitulációnak tekinthető: „A futuristákról akartam írni magának, a harmadik Itáliáról, önértetes és műveletlen fiatal olaszok álmáról, mely egy új, saját művészetet akar, olyat, mely az ő modern életüket glorifikálja. Le a régi klasszikusokkal, – írják és szónokolják ők, – le a renaissance bálványával. // Új művészet legyen, mely a modern élet szellemében, gyáraiban, gépeiben,

A harmadik firenzei levél (1911. okt. 10. 9.) az olasz – népi – vallásosság rövid jellemzése. Egy, még a szege-di tanyavilágban tanult nótával indít, hogy firenzei tapasztalatai alapján konstatálhassa: „csakugyan járnak templomba a kutyák”. Érdekes, hogy – zsidó származása dacára – személyes (katolikus) templomi megfigyeléseiről számol be (ez több mint a Firenzébe látogató embernek a helyi különlegességek iránti érdeklődése, több mint turistakíváncsiság). Hogy mennyire mély megfigyelő, nem könnyen dönthető el, mindenesetre leírása mutatja, autopszián alapult, amit írt: „Általában érdekes volna az olasz vallásosság természetét tanulmányozni. Egészen sajátos és minden mástól különböző az. Valami egészen közeli, familiáris, szinte kedélyes viszonyban vannak az égi seregekkel. Meleg, emberi szívéllyel szeretik Istent és nem nagyon rettegnek tőle. Szeretnek templomba járni. Jól érzik magukat ott. A dóm óriási, padokkal el nem torlaszolt tere ünnepnap délutánokon *korzója* a firenzeieknek. Az egyik hajó kapuján be, a főoltárig, a kórus előtt el és a másik hajó kapuján ki ömlik sétálva, csevegve az emberáradat. A félreesőbb kápolnák márvány padlóján pedig hangosan kiáltozó gyerekek játszanak és tornáznak a padokon. A betévedt idegen lába néha csodálatos zenétől ver gyökeret. A firenzeieket azonban ez kevésbé zavarja.” Ez a vallásosság, érzékelhetően, rokonszenves a levélírónak, aki le is szögezi: „Valóságosabban, érzékibben hisznek ők minden más népnél. De éppen ezért otthon érzik magukat a templomban.” Az úti levél kulturális adatokkal is szolgál, írója, látszik, fölkészült e tárgy köréből. Két történelmi utalása mindenképpen érdekes, s főlegetésük a szerzőre is jellemző. Az egyik: „A XIV. századnak két emberöltője elég volt ahhoz, hogy a megközelíthetetlenül, gögősen trónoló, bizánci madonnákból szegény, szomorú emberi anyákat formáljon az olasz

művészet.” S észreveszi, hogy a művészet eredményeképpen ez a vallásosság sajátos karakter kap: „Micsoda édes, szent pogányság van ebben. Milyen gyönyörű átörése ez a földi korlátoknak, bájos, pogány kiterjesztése a földi életnek égen és poklon át.” A jellemzésből persze nehéz kitalálni, a leírást a művészeti élmény, a firenzei nép habitusának megfigyelése vagy a napi vallásgyakorlat mélyebb ismerete inspirálta-e. Mindenesetre, s ez a másik megemlítendő „történelmi” utalás, a helyiek habitusáról nyert benyomásai nyomán tipizálásra is vállalkozik: „Csodálkozva állok ebben a dómban és e meleg élettől lelkendező olasz tömeg között. Azon a szószéken ott prédikált Savonarola? Ebben a dómban fetrengett előtte jajveszékelve ez a fajta? Ezek gyújtották máglyát világszép képek ezreiből? – Nem, kedves, Savonarola nem volt tipikus olasz és szavának és szemének villámai nagyon hamar kiheverte a firenzei nép.” Hogy „ki volt igazi olasz? A madaraknak prédikáló, a farkassal békét kötő, a napnak éneklő Szent Ferenc, az igazi olasz volt.” Ez az olasz vallásos habitus (vagy amit ebbe belelátott) mindenesetre rokonszenvező interpretációban jelenik meg a levélben. „Ennek a népnek a kereszténysége nem sápadt, embertelen, életfojtó spiritualizmus”, olvashatjuk itt. „Sokmeséjű, barátságos, babonás, kissé játékos, kissé pogány kereszténység ez. A theologusoknak súlyos kifogásaik vannak bizonyára ellene. De én csak azt mondom, hogy ez az intim, emberies vallás tette lehetővé a renaissance nagy művészetét. És még valamit. Azt, hogy soha ezen a pápáthordó országon a klerikálizmus úgy el nem hatalmasodhatott, mint tettem a rokon spanyolokon (vagy nálunk!).” – Nem kétséges, hogy itt az olaszokkal szembe állított magyar utalás a magyar viszonyok utalásszerű, de mégis jól érzékelhető kritikája.

Az úti levél írójának persze, talán mondani sem kell, nem az egyháziasság, s pláne nem a „papok” véleménye volt a mértékadó, őt ez a habitus foglalkoztatta. S meg is jegyezte: „A papoknak nyilván súlyos kifogásuk van ez ellen. De őket már Dante is utálta, aki a pogány Vergiliusszal, emberi szerelemtől hajtva, járta be a poklot és eget. Mi azonban, azt hiszem, meg lehetünk elégedve az a vallásossággal, mely jó talaja lehetett a renaissance nagy művészetének és a leglelkesebb modern liberalizmusnak.” A záró félmondat, a liberalizmus és az olasz vallásosság ilyen összekapcsolása talán meglepő lehet, de bizonyosan nem egy véletlen ötlet eredménye. Ez is, miként az olaszok vallásosságának tematizálása is, Balázs Béla intellektuális profiljának egyik, nem lényegtelen komponensére hívja föl a figyelmet.

Az utolsó firenzei levél (1911. nov. 9. 1–2.) ironikusan és önironikusan előadott firenzei életkép, a tárcarovatban közölve. A tárgy, *pro forma*, a „firenzei forradalom története”, de közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy egy álhír körüli bonyodalom kapcsán elbeszélte történetet kapunk, amely alkalmat ad né-

hány firenzei figura és élethelyzet bemutatására, egy atmoszféra – realitásoktól elemelt – érzékeltetésére. Igazában még a szöveg referencialitása sem evidens (a Világ alighanem ezt reagálta le a tárcarovatban való közlés-sel). Az indítás, ha nem ütne át rajta mindjárt az írónia, sokat sejtető lenne: „Rettenetes! Mindennek vége! Elküldték a hajókat Tripoliszba, mozgósították a firenzei ezredeket, kitört az általános sztrájk, kiütött a forradalom!” Eddig, akár ‚komoly’ is lehetne a dolog, a narratori hang azonban ezt mindjárt elkomolytalanítja. „Olyan izgatott ordítózás volt a hotelben, hogy földhöz vágtam a tollam és kaptam a kalapom. Ki az utcára!... Félre irodalom sápadt szobavirága, jövel forró, harcoss élet. Megtapogattam a revolverem és az ‚International’-t zümmögve, elindultam keresni forradalmi szocialista testvéreim barrikádjait.” Ez már, így előadva, ‚irodalom’, nem úti beszámoló, de a kereső természetesen itt is, ott is talál egy csödületet: egy „Chianti-szalmafónó”, egy „kővér ember”, egy „kabaré-kuplékkal” szereplő előadó, „egy történelem-ember” (ti. aki a történelemről szónokol az utcán), egy „regény-ember” (értsd: utcai könyvárus) körül kisebb-nagyobb csödület, de persze ezek egyike sem a keresett „összeütközés”. Végül a narrátor fáradtan leül egy kávéházban, s itt találkozik azzal, amit keresett – két változatban is, de azonos koreográfiával. Rezes banda elől és vagy kétszáz ember utána, három zászlóval. Mindenki, ti. a kávéház közönsége, „szimpatizál velük”, „mindenki tapsol nekik és velük éljenez”, majd a „menet szép rendben elvonul”. Aztán valamivel később ugyanez, ugyanígy ismétlődik, csak most nem a „szocialisták”, hanem a „nacionalisták” vonulnak el a kávéház előtt. „A publikum ismét tapsol és éljenez. A nacionalistáknak is. A fő a mozgalom és a lelkesedés.” S mindezt, Balázs nézőpontjából, tényleg nem is lehetett komolyan venni, mindezt csak ironikus modalitásban lehetett elmesélni. S a zárlat nem is lehet más, mint egy pikírt megjegyzés: „Hát ez volt kedves, a firenzei forradalomnak a története. Csalódba bár, de némi leküzdhetetlen meghatottsággal és meleg szeretettel szívemben tértem haza. Mulatságos, jó gyerekek ezek az olaszok!”

8

Az utolsó Olaszországban írott levél (1911. nov. 16. 8–9.) Assisiből van keltezve, de az a kiruccanás is szóba kerül, amelyről a *Napló*ból tudunk. (Pisát itt nem említi, de Perugiát igen.) Ez az *Úti levél* egyenes folytatása az addigi olaszországiaknak, a fő mondanivaló itt is Itália „nagy” és gazdag múltja. Egy-egy félmondatban felszejjlik a jelen is (a lovas kocsin való utazás, a Szent Ferenc ünnep vagy éppen Assisi lakóinak száma – utóbbi adat például érdekes is, hisz kiderül, Assisi a maga 5 ezer lakójával nem nagyobb, mint egy magyar falu!). De a lé-

nyeg nem Assisi jelene, hanem a múlt – s főleg a múlt-tudat, az egymásra rétegződő történelem a jelen emberének fejében. Egyfajta történeti-lelki útirajz ez tehát, nem útikönyvekbe való praktikus információ, nem útikalauz. A levél igazi tárgya így a történelmi tudás identifikáló szerepe és gondolkodásdetermináló ereje. „Bologok az együgyűek, mert azok nagyon jól tudják: ez egy hotel-szoba, ezek keskeny, meredek, piszkos utcák és azok púpos, zöld hegyek és az egészet Assisinek hívják. De ez a mi csöpp műveltségünk és lelkünk elég hozzá, hogy a térkép ábrázolta vidéket vastagon betakarja tudásunk vidékeivel.” Ebből automatikusan két következmény adódik. Az egyik, amellyel – mintegy a téma exponálásaként – a levél indít: a bizonytalanság, a ‚hol vagyok’ kérdése. „Könnyű azt így leírni, hogy Assisiben vagyok”, kezdődik a levél. „Assisi csak egy név, de én három nap óta birkózom száz hely és idő képével, hogy megállítsak egyet közülük káprázó szemem előtt és lehessek valahol. Mert a főtér gőgös Minerva-temploma előtt, az antik Róma földjén állok és ha felnézek a Rocco fekete sziklaféskére, a keresztes-háborúk komor országútját tudom magam körül. Egy pillanat és ez is eltűnik és Szent Ferenc madárdalos ligeteit járom.” Ebben a fölütésben két dolog azonnal szembe ötlök. A vizuális – „filmes” – logika, amely a verbális leírást (vö. a „kép” és „megállítása”) filmszerűvé teszi. (Úgy látszik, ez a „látás” Balásznál korai fejlemény!) S a hely történeti rétegeinek egymásra vetülése, összetorlódása. A másik következmény, amely ennek az észlelési és értelmezési módnak szűkségképpen fejleménye, az elméleti reflexió. „Nem gondolja, kedves, hogy a műveltség valami különös, tragikus számkivetettség?” – teszi fel a kérdést levelei állandó címzettjének. S a választ is megadja: „Jelentéktelenné lesz a földrajz és üressé a térkép. Régi kultúrák emlékei rétegződnek egymásra szemei előtt és sohasem tudhatja meg, hogy milyen is ez a föld nyers meztelenségében. Minden vidék csak alkalom és indíték, hogy szellemi vidék nőjjön maga köré. A föld geológiai képe örökre eltűnt. A lélek jobban elváltoztatta a föld ábrázatját, mint a legszörnyűbb vulkanikus erupció.” S ugyanakkor ez a lelki mechanizmus mégis egyéni eredményű: ugyanazt két ember kétféleképp „látja”. Egy konkrét emléket értelmezve vonja le a következtetést: „Hát van különbözőbb két kép? Pedig úgy-e, *egy helyen* jártak, *együtt* voltak, de vajon *ugyanott* voltak-e? Vegyen elő két útleírást ugyanarról a vidékről és megfogja látni, hogy nincs két művelt, érző ember, aki *ugyanabban* az országban utazik.” Ez az élmény jellegzetesen modern tapasztalat: a tudat mély, történeti determináltsága, amely meghatározott értelmezési pályára helyezi az embert, és az átélés – egyéni előtörténettől nem függetleníthető – föl-számolhatatlan „szubjektivitása” nagyon erős relativizáló dinamikát visz a világ és az élet értelmezésébe. A közös, előíró hagyomány már nem működik, vagy nem kizárólagos, nem elég erős. S a „szellemvidékek”, mondja

Balázs, időnként „inognak” alattunk: „milyen kevés tudás elég ahhoz, hogy százféle tájkép kavardjék körülötünk gomolygó köddé. Itália földjén mint kísértetek járnak fel régi kultúrák képei és keresztül ködlenek egymáson, hogy az ember néha párának érzi a lába alatt a talajt.”

Az itáliai út tehát, végsőkéig egyszerűsítve a dolgot, kettős következményű volt számára. Egyféle gazdagodás: „minden fordulónál egy más egész világ perspektívája nyílik elém”. Másrészt az elbizonytalanodásra eszmélés: az ember „néha párának érzi a lába alatt a talajt”. Balázs Béla pedig elég érzékeny és elég okos volt ahhoz, hogy mindez artikulálódjék is leveleiben.

9

A következő levél már Párizsban íródott, s az addigi sorozatcím, az *Úti levél* is *Párisi levél*-re változott, s a sorozat ekkortól rendre alcímet is kapott. Az első *Párisi levél* (1911. dec. 3. 34–35.), alcíme szerint a *Plágium, pornográfia és üzlet* témakörben mozog. A fordulat egyik oka bizonyosan az volt, hogy a párizsi beszámoló, egy nagy, modern világváros dolgairól referálva, a múlt hatalmának mérlegelése helyébe, értelemszerűen, a jelen dinamikájának bemutatását állították, s azt tették az újságolvasók számára érzékelhetővé – azaz, konvencionális, „hétköznapi” értelemben, „érdekesebbek” és „aktuálisabbak” voltak, mint az olaszországi levelek.

Az első párizsi beszámoló, keltezése szerint „december elején” íródott, azaz nagyon gyorsan nyomdafestéket kapott. „Címzettje” (valójában nyilván a szerkesztőség) megrendelése szerint az „irodalmi mozgalmakról” referált – de a maga módján: „Irodalmi mozgalmakról írjak, kedves? Szigorú parancsa kissé határozatlan”, mondja a szerző. Distinkciója szerint ugyanis „kétféle mozgásról van itt szó, melyek soha még egyszerre nem történtek, mióta a világ fennáll. Melyikről írjak? A szent Jövendő első magányos-bús előőrseiről, akik a kultúrhistoria egy ötszázéves stratégiájánál fogva, mindig Páris borús manzardjaiban bukkantak fel először? [...] Őket a párisi közönség is csak tíz év múlva fogja észrevenni, a budapesti tehát csak negyven év múlva. (Régi statisztika.) Ami a párisi irodalmi publikumot máma izgatja, az nem újság, sőt inkább régiség. De a közvélemény – az meglepően, váratlanul újszerű, arról érdemes írni.” Ez a distinkció nem önkényes, jelentős irodalomszociológiai tapasztalatok fejeződnek ki benne. A jövendő „előőrseiről” olvasni természetesen érdekes lett volna (s mai perspektívából egy ilyen beszámoló még inkább az lenne), de Balázs joggal hárítja el magától ezt a feladatot: egy odalátogató számára ez gyakorlatilag elvégezhetetlen volt. Ahhoz legalábbis benne kellett volna élni az irodalom mélyáramaiban és otthonosan mozogni rejtve bontakozó új hálózataiban, hogy a referálónak akár csak minimális esélye is

lehessen az új fejlemények felismerésére. A „publikumot” ma „izgató” könyvek pedig bizonyos értelemben csakugyan egy korábbi fázis termékei voltak, a „múlt”. Balázs azonban nem lett volna az, aki volt, s akit úti leveleiből is ismerni lehet, ha a „közvélemény” mozgására, azaz az irodalom élet körül megmozduló habitusra nem figyel föl. Ráadásul, de egyáltalán nem mellékesen, ezzel valamiképpen az elhárított feladat egy részének megértéséhez is közelebb került. Az „új” ugyanis éppen ebben – a közvélemény mozgása által tetten érhető – habitusváltozásban készülődött. (Ezt maga Balázs nem mondta ki, de némi irodalomszociológiai ismeretek birtokában ez ma már tudható.)

A „közvélemény” mozgása három fejleményre hívta föl figyelmét. „három régi dologról folyik itt szó és betű [...] hetek óta: 1. Egy sajtó alatt lévő könyvről. 2. Egy drámáról, melyet tízszer sem játszottak még. 3. Egy nagy napilap legfrissebb. Ez nem tréfa. Az első tudniillik Anatole France egy ifjúkori, történelmi munkája, mely miatt pörben áll hajdani megrendelőjével, Lemerre úrral, aki most akarja kiadni. A második (a dráma) plágium vádja alá esett. De kisült, hogy a vádló is lencsén vette elsőszéki jogát, hogy a téma nagyon régi, még annál is régibb és sokszor feldolgozott. A harmadik pört (mert csupa pörről vagy szó) a *Le Journal* nyakába akasztották pornográfia címen.” S mindez „már unalmasan régi”. De mindhárom érdekessé teszi „a párisi irodalmi közvélemény (itt ilyen is van!) ítélete”. S Balázs ezeket a reakciókat ítéli szimptomatikusnak. Az első úgy azért érdemel figyelmet, mondja a cikk, mert az írónak van igaza, a bíróság is neki adott igazat, a „francia irodalmi lapok azonban meglepő, különös glosszákat fűztek ez esethez”. A lényeg (s egyben az új): „Az üzlet üzlet, sóhajtották mindenfelé, némi rezignált melankóliával és némi meglegedettséggel azon, hogy végre az irodalom is üzlet (és nagyon jó üzlet) számba megy. [...] A mai francia irodalom bevételte magát a nagykereskedelem óriás üzemébe, nagytőkés kiadók spekulációi ötvenedeik kiadásokat és százezres honoráriumokat osztanak. Ennek fejében azonban vállalnia kell az írónak a tőke és az üzlet minden természetét és szabályát. *„Sans liberté!”* Vagy – vagy. [...] A franciák bourgeoisie szolidaritásra, rendre, szabályokra vágnak. Ha mindjárt az üzlet szabályai is azok.” Ez csakugyan új reakció, új habitus jele, s mögötte olyan fejlemény van, amely – ma már tudható – megváltoztatja az irodalmi „termelés” jellegét. Persze, bár erről itt nem esik még szó, kiváltotta majd a visszahatást is. A plágium ügyben a reakció meglepő. Bár a plágium hagyományosan „disznóság és ha a vádló is plagizátor annál nagyobb a szégyen”. De most a reakció másféle: „Érdemes egy téma miatt lármát csapni? – írták a lapok. Ha jó a mű (és nemcsak kópia), akkor mindegy, hogy hogyan készült.” Ez kétségkívül az „eredetiséghez” való új viszonyt tükröz, sőt Balázs egyenesen úgy vélte, hogy ez „megko-

molyodást, artisztikusabb ízlést jelent és talán a franci művészet hajnalát.” Hogy miért? Balázs ebben a „naturalizmustól” való elszakadást vélte felfedezni, s úgy vélte: „Minden nagy kultúrának és benne minden jó művésznek megvolt a maga stílusa, oly kifejezetten, annyira mindent áthatóan, hogy annak formái átgűrűtak és felszívtak magukba minden témát a láthatatlanságig. A téma csak nyers matéria volt és ha két művész ugyanazt használta, az csak annyi rokonságot jelentett, amennyit két szobornál jelent, hogy mind a kettő márványból van.” Balázs itt a stilizálás meglétét vagy hiányát hangsúlyozza, a stilizálás mellett érvelve. Mai távlatból érdekes ellentmondás figyelhető itt meg. A cikk, a francia tapasztalatok alapján, csakugyan valami újra és érdekesre figyel föl – innen egészen az intertextualitással programosan élő úgynevezett „posztmodern” szövegirodalomig előre lehet látni. De a magyar szemleíró nem előre, hanem, érdekes módon, „visszafelé” figyelt, a régi, „nagy stílusok” vonzásában érvelt. Holott, ma már tudható, éppen e „nagy stílusok” fölbomlása következett majd be. Itt tehát megint egy figyelemre méltó ellentmondásra bukkanhatunk rá. „Régi” és „modern” valami furcsa kollíziójára.

Az első két ügyszó képest a harmadik kisebb súlyú, már-már konvencionálisabb problémakör. A levélíró figyelmét itt az keltette föl, hogy a francia irodalmi közvélemény szerint a vitatott művet „művészek bírósága” elé kell vinni, s ebben a bíróságban a tagok fele legyen művész, a másik fele viszont nem-művész. Miért? Azért, mert „a művészek csak értékét tudják megbecsülni a műnek, de morális hatását éppen művészvoktuknál fogva nem.” Balázs kommentárja ehhez ez: „Hát-hát mégis?! Hát mégis szóba jön a morális kérdés? Hát azaz, hogy valamely kép vagy könyv művészi értékű, nincsen elintézve a dolog, még a felvilágosodott artisztikus franciák szemében sem? Nincsen. És sűgok magának valamit, kedves: igazuk van!” A levélíró álláspontja itt megint összetett. Egyrészt megkülönböztet „erotikus szándékú remekműveket” (példákat is említ rájuk) és a „szemetet”, amit a „pikantéria kereső csöcselék” fogyaszt. Vélekedése azonban itt többfelé is irányul. „Hogy egyáltalán van-e joga az államnak gyámkodni a privát fantázia táplálkozása felett, arról nagyon is lehet beszélni”, mondja. „De hogyha a pornográfiát *ártalmassága* miatt üldözzük, akkor csak konzekvens, hogy minden üldözünk, ami *éppen olyan ártalmas*.” S ezért véleménye az: „A dolog úgy áll, hogy ez a kérdés a mai társadalomban megoldhatatlan.” Majd, nyomatékkal, cikke vége felé még egyértelműbben szögezi le: „A pornográfia kérdése nem művészeti probléma, hanem társadalmi és a mostani társadalomban megoldhatatlan.” A problémát ott látja, hogy a fiatalság „természetes ösztöneit rideg papi prudéria” nyomorítja, s: „Addig, amíg a társadalom fel nem szabadul e lehetetlen prudéria alól, addig, amíg szégyen és bűn lesz, hogy a ruha alatt mezte-

len testünk van, amíg annak látása nem lesz megnyugtatóan közönséges – addig csak konzekvens erkölcsünk gyámjai, ha minden szobrot és képet fügefalevélbe akarunk öltöztetni. De rendeljék még el, hogy a biblia csak fügefalevélkötésben legyen árusítható.”

Markáns álláspont ez, és a Naktkultur mozgalom hívtól ez nem meglepő, csak konzekvens álláspont. De ma már tudható, túl a szexuális forradalmakon és egyebeken, hogy a probléma, ami itt (is) fölmerül, jóval összetettebb és „problematikusabb”. Itt, e ponton a levélben egy utópikus személyes program igénye szólal meg, s nem a „megoldás”. Maga a probléma azonban valóságos – és lényeges. Ezt az azóta eltelt időszak „szexualitástörténete” kétségbevonhatatlanul igazolta. Ez a „nyugati modernitást” mélyen és ezer szállal átszövő egyik központi fejlemény lett.

A második párizsi levél (1911. dec. 22. 11.) látszólag az elsőnek a közvetlen folytatása, az alcím: *Mégegyszer a meztelenség, mégegyszer a stílus és a ritmikus Páris* – erre vissza is utal. Az alcím azonban nem azt a folytonosságot emeli ki, amelyik csakugyan jelen van a cikkben, s a tematikainál lényegesen fontosabb összefüggésnek tekinthető. A „meztelenség” például most nem általánosságban mozgó elvi problémaként jelenik meg, hanem egy konkrét fejleményre adott francia reakció értelmezéseként. Isadora Duncan (1877–1927) ugyanis fellépett Párisban, s fogadtatása más volt, mint ahogy levélírónk várta. „A franciák nem szeretik a meztelenséget – írtam múltkori levelemben. Íme most Isadora Duncannak keserű haraggal kellett tapasztalnia ezt a furcsaságot. A meztelenség eljövendő görögös kultúrájának legbátrabb papnője, aki antik vázák Dionysus-meneteinek háromézer év óta dermedt ritmusait olvasztotta újra hullámzó táncá temperamentuma melegén, aki először hozta divatba a trikótlan táncot, akinek „szépségiskolája” van Berlinben, akinek szigorúan zártkörű szalonjában – azt mondják – az új görög szellem ömlik el mint egyedüli lepel a vendégeken, Isadora Duncan, mondom, eljött Párisba, mint a rajongó misszionárius a vadak közé, hogy hirdesse teste ékes beszédjével a germán népek egyre növekvő új kultuszát. De baj történt.” „A franciák lelkesedtek és tapsoltak. Csak egy, egyetlen egy dolog nem tetszett nekik: Isadora Duncan ruhátlansága. Sőt – Párisban az nincs másképpen – ki is csúfolták.” Hogy Balázs Béla ezt megírni valónak ítélte, természetes, beleillik a képbe, amelyet *Naplója* és úti levelei alakítottak ki róla. A figyelemre méltó itt más. A legfontosabb, amit észre kell vennünk, az az „új kultusz” nagyon erős „történeti” argumentálása, a régi görögökre való visszavezetése. Azaz itt (s ez aligha csak a levélíró önkénye) a „modern” viszonyoktól fölszított ösztönkisési igények az antik görögök példájából, tehát a „történelemből” nyerik el legitimitációjukat. S legalább ennyire jellemző a misszionáriusra és a „vadakra” való utalás is. Itt, az „új kultuszhoz” mérten az azt (még) nem

gyakorlók: „vadak”, primitívek, őket a modernség e fejleménye automatikusan nemcsak leértékeli, de valami archaikus entitássá fokozza le. Ez, a ‚meztelenség’ esetében is, a modernitás előíró hatalmának természetére vet fényt. A modernitás: normadiktáló hatalom. De, s ez is érdekes, ez a hatalom itt még nem az ‚üzlet’, hanem a ‚művészet’ égisze alatt jelenik meg és fejti ki hatását.

Balázs azonban felfigyel a francia reakcióra is, és értelmezni, megérteni próbálja. Kiindulópontja az: Duncanért „Németországban lelkesednek [...], divatot csinált. Nálunk és másutt meztelenségét magától értetődőnek, másképp nem is képzelhetőnek tekintik már. És éppen a franciáknak nem kell?” A problémának ebben az exponálásában figyelemre méltó az, amire nem reflektál, s az is, amit próbál megválaszolni. A levélíró vakfoltja nyilvánvalóan az, hogy a német recepciót, és a „nálunk és másutt” kialakult evidenciaérzést nem reflektálja, nem érez benne semmi magyarázni valót. Pedig, ha akár csak saját Berlin-értelmezésével is szembenéz, el kellett volna gondolkodnia azon a dinamikán, amely az ‚unalmas’, ‚szellemtelen’, de technicizáltan ‚modern’ Berlinben ezt az ‚új kultuszt” megszülte. (Igaz, akkor egy sor dolog, ami vonzó volt számára, problematikussá vált volna.) Hogy a meztelen tánc a párizsiaiak „szeméremzését” sértette volna, azt, mint lehetőséget azonnal elvetette. A magyarázatot máshol s másban vélte megtalálni. „Íme”, mondja, „a franciák különös konzervativizmusa megint. Itt nem lehet máról holnapra új stílust proklamálni. Királyság, köztársaság, császárság, kommün – ami tetszik – terem és tűnik, mint a gomba. De *formák, mozdulatok, versmértékek, szokások – szóval a stílus, az marad.* A mi korunkban Európában itt van az egyetlen élő példa rá.” Ez, véli, a „régii kultúra” ereje.

Helytálló-e ez a magyarázat, kérdés. De az tény, a kultúra folytonossága, s ami azzal jár, a problémák következetes végig harcolása megkülönbözteti a franciát, a ‚figyelemre’ (azaz elfojtásra) épülő, s így atavisztikus kirobbanásokra ösztönző német kultúrától. (A weimari korszak ‚szabadossága’ és a náci barbarizmus közötti erős korreláció ma már elég pontosan fölismerhető – erre már egyes kortársak, pl. Stefan Zweig is utaltak.) Valamit azonban mindebből mégis érzékelt a levélíró. Leszögezte például: „Könyű a németeknek új kultúrát csinálni, új stílust kigondolni... mert nincs nekik régi, amit örökbe kaptak.” S vonzalma, a maga értelmezési keretén belül, egyértelműen az „eleven, mélyen gyökeredző stílus” mellé állítja, amelynek nyomait még a francia balletben is fölismerni vél, s „amelyeket a finom-inas lábak rajzolnak a színpad deszkáira”. Következtetése pedig, amelyet tipográfialiga is kiemel, határozott: „Ahol stílus van, ott nem lehet stilizálni!” Érzelmiei azonban e ponton is ambivalensek: „Akiknek determinálatlan és stílustalan a természetük, azok stilizálhatják magukat szeszély szerint á la Biedermeier, á la Aspasia. Szomo-

rú, szegény vágy ez. Mégis”, teszi hozzá, „nekünk tisztelnünk kell és megbecsülnünk, mert az egész formátlanságnál, a semminél ez is több. És ez a legkeserűbb benne.” Nem kétséges, Balázs Bélának ez a stílusfelfogása egyszerre mutatja modernségének sajátos természetét: ‚konzervativizmus’ és (előrehajtó) ‚utópizmus” egymásba fonódását, feloldhatatlan kollízióját.

S még egy figyelemre méltó eleme van e cikknek. A tárgyalt problémák magyarázatából elsikkad a szociológia-történeti magyarázat, változatlanul a *habitus* körül kereskedik. Problémája az: „De hát miféle végre is az a szociális ösztön, kollektív fantázia, mely egy népfaj vére ritmusából fakad, sohasem tévelygő határozott karakterrel, mint a népdalok.” Ezt, érdekes mód, a cikk egy ritmusban találja meg, egy – szerinte – a franciákra jellemző ritmusban. „Az ember körül néz Páris utcáin: csak olyan emberek szaladgálnak, mint minden más európai városban. Az ember szeretné nyersen látni ezt az öntudatlan erőt, rajtakapni titokzatos munkáját.” S meg is találja: „Füleljünk csak: Párisban erre is van alkalom. Valamelyik óriás színházban ülünk. Ezernyi ember várja türelmetlenül a függöny felgördülését. Hirtelen, minden jel nélkül, szabályos ritmusú kopogás kezdődik. Kétezer ember dobog a lábával egyformán. Egy kettő három. Pauza. Egy, kettő, három. Ez a három ritmus azt jelenti ‚Le-ri-deau’. Olyan szabályos, olyan egyforma ez a száz év óta minden este hallható ritmikus produkció, hogy sehol máshol ennyi embert [...] nem lehetne ilyen ritmusra összetartani.” S ezt a ritmust a levélíró minden más tömegmegmozdulásban is felismerni véli. „Aki valaha látott párisi tüntetést, az tudja. Ezernyi dühös tömeg verődik össze mindenhol, egymást sohse látták. De egy perc alatt a támadott ember, vagy dolog nevének szótagjai ritmikus képpé lesznek és mint egyhangú dobpergést ismétli ezernyi ember egyszerre, szabályosan, biztosan, mint egy elsőrangú énekkar. A következő negyedórában már nóta lett abból a néhány szóból. Primitív, de határozott, egységes és mindenki ritmusban énekl. Most például a Sorbonne-on vannak dühös tüntetések. A Quartierben zúgnak ezek a különös dalok. Rendőrök támadnak, dühös verekedés. De a nótából ki nem jönnek.” Mit jelent mindez, a levélíró nem mondja, talán nem is tudná megmondani, de mint jellemzőt, rögzíti tapasztalatát. S ebben megint Balázsnak a *habitus* és a *stílus* iránti érdeklődő vonzalma érhető tetten. Aligha véletlen, hogy ez a ritmus még a levél alcímébe is, külön tárgyszóként, belekíváncozott. A *habitus* is, a stílus is nála, minden jel szerint, valami benső koherencia és kohézió, amely egységbe foglal és összetart különböző nemű dolgokat. Ez, ha megvolt a franciáknál, ha nem, mindenképpen Balázs Béla egy mélyben gyökeredző igényére, vágyára világít rá.

Ez is a modernitás fejleménye, a modernitás káoszára adott reakció.

A harmadik párizsi beszámoló, tematikai szempontból, teljesen más körben mozog, mint az első kettő. Ez (1912. jan. 6. 7–8.) „a Grand Palais kiállított aeroplánjai” kapcsán elmélkedik „bravúr és fegyelem” viszonyáról, s mint a cikk vége felé kiderül, voltaképpen a franciák és a németek viszonyáról. A kiállított repülő szerkezeteket, mint ki is mondja, „nem az egyszerű és józan technikának józan üzletei reklámjai”-ként szemlélte („holott a kiállítás nem készült egyébnek”), hanem a technikai haladás mentális feltételeire és következményeire figyelt. Ahogy írta: „Én az özvegyeket és az árvákat ke-restem.” Ez nem teljesen önkényes szempont, a kor repülőgépe még alapvetően veszélyes, bizonytalan szerkezet volt, a kockázat kiküszöbölhetetlen. A repülés „mártírjai” meglehetősen sokan voltak. De ez a párizsi levél nem a technikai fejlődés kockázatairól szól mégsem, hanem a franciák e téren tanúsított kockázatvállalásairól és „bravúr”-jairól. A repülés terén megfigyelhető magatartást aztán mintegy „népkarakterológiai” jegyet is megfigyeli. „Gondolhatná az ember, hogy éppen csak a repülés van ilyen veszejtő vonzerővel a francia férfiakra. Gondolhatná, ha nem látná napról-napra mindenféle bravúrok véres pompáját e nép közt, egy féktelen férfiaság vulkanikus talajának erupcióit és nem látná azt a tüntető, naiv kultuszát a személyes bátorságnak, melynek párját félvad ázsiai törzsek közt kellene keresni.” A példák széles körből válogatódnak ki, a vízbe zuhant autóbusz utasait mentő abbétól az életmentést mintegy „családi tradícióként” gyakorló tengerpartiakon át az utcai gyilkosságokig. „Köztudomású”, olvashatjuk a levélben, „hogy sehol annyi embert nem ölnek, mint Párisban. Itt a rablók is világos nappal, népes utcán támadnak és a rendőr két lelőtt társa után harmadiknak veti magát a banditára vagy üldözvén, felugrik egy utolsó sebességre beállított automobilra. Krajcáros regények rémhistóriái ezek, de megtörtént dolgok, az utolsó két hét közismert eseteiből találmra válogattam össze. Ennek a bravúrittas, veszedelemszerető francia temperamentumnak az aviatika kapóra jött. Mint valami forradalom vagy háború.”

Ez a leírás is a francia habitus egy megközelítése, de most a minősítés alapszava a „paradox” szó, és a „tragikus”. „Paradox és tragikus”, mondja is ki a levélíró, „mert minden nagysága és szépsége mellett végül is hiábavaló. A franciák légi uralma [...] csak addig fog tartani, amíg a stabilis gépet meg nem találták. Nem sokáig. Akkor a németek kopírozni fogják gépeiket és egy év alatt nagyobb és jobb lesz légi hasuk a franciáéknál. [...] És ha háborúra kerül a sor, megint a németek fognak győzni.” Hogy ez a jóslás nem jött be, mellékes. (A háborús győzelem/vereség, ma már tudjuk, nem a német-francia erőviszonyokon, hanem az USA háborúba való belépésén fordult meg.) Érdekesebb, legalábbis ma perspektívából, hogy a háború lehetősége ilyen magától értetődéssel fölmerül (1912 januárjában vagyunk, és 1914 nyarán már kirobbant a „nagy háború”), s ér-

dekes az érvelés. Mert miért is győznek majd a németek e jóslat és várakozás szerint? „Mert keveset érnek ma a csillogó személyes kvalitások. Kollektív tömegmunkák idejét éljük és azoknak ereje a fegyelem. A fegyelmet pedig, mely nem fér meg a virtussal és a bravúrral, mely egyéniségtipró, a fegyelmet nem tűrik és nem is ismerik a franciák. Nemcsak a fiatalság pusztul itt. Pusztul itt mindenféle. Rendtelenség, könnyelműség anarchia [...]. Sabotage és korrupció egyre szaporodó botrányai züllő társadalom szimptomáinak látszanak.” „A 71-iki háborúból a franciák tíz hőskölte-ményre való bravúr emlékét hozták haza és éneklék és festik mai napig, az óvatos Moltke németjei pedig egy gyönyörű darab földet és hét milliárdot zsebeltek be.” Nem kétséges, e prognózisban valóságos megfigyelések és csak félig-meddig igazolódott extrapolációk keverednek, s alkotnak valami, semmiképpen nem örvendetes vegyületet. A levélíró itt, a habitusok összevetéséből kiindulva, ingoványos talajon mozog. De ha azt hinnénk, hogy ez a prognózis valamiféle német-párti előrejelzés, tévednénk. Inkább a *veszély* és a *veszteségtudat* aggodalma csendül ki belőle. „A franco-germán régi farkasszemnézésben, melyből nagyon [könnyen] ugorhat még szikra az európai puszkaporos hordóba, a bravúr és a fegyelem kvalitásai állnak szemben egymással: zsenialitás és kollektív munka, egyéniség és rend. Az emberi evolúció két ellenkező irányú hajtó ereje ez, két világprincípium, mely egymást kizárja. De veszendőben az egyik, és fájdalmas keserűséggel féltjük a franciákat. Mert szeretni muszáj őket, a gyakran bolond és pózos virtusért, mert a legősibb, legmélyebb emberi szépségek maradékai e nagy egyéni gesztusok és mert sorsuk tragikus. De soha itt meg nem értenék Kleist nagy porosz tragédiáját, a ‚Homburgi herceget’, melyben a fejedelem halálra ítéli fiát, mert az parancs ellenére, vakmerő rohammal, meg mert nyerni a Fehrbellini ütközetet.”

Nem biztos, hogy Balázs Béla geopolitikai elemzőként bevált volna, érzékenysége, kvalitásai nem e szerepkörre predesztináltak. De e német-francia karakterológia fölskiccelésekor alighanem nem is ilyen ambíciók vezették. A modernitás – ha tetszik: a kapitalizmus – hatékonyságának vélt összefüggéseire utalt itt, s azt fájlalta, ami, úgy látta, eközben veszendőbe megy. A „hatékonyság” szűkséggéppeni deficitje aggasztotta, s rokonszenve a „bolond és pózos” franciák mellé állította. Ez is Balázs ‚modernitáshoz’ való viszonyának egy oldala vagy összetevője.

10

Az utolsó úti levél szintén párizsi (1912. jan. 28. 34–35.), alcíme minden korábbinál blickfangosabb: *A diákok apja és a diákok leánya vagy a boncoló-asztal és az oltár*. Egyéb változás is tetten érhető benne: ahogy már

az előbbi párizsi beszámolóból, ebből is hiányzik a retorikai fikció, hogy tudniillik a levélnek címzettje van, s azt a levélíró megszólítja, dialogizál vele, stb. (Nem lehetetlen, hogy ez már annak jele, hogy a szerző már unta a beszámoló-írást.) Ez az utolsó levél a párizsi egyetemi diákélet egyik „hagyományos”, és időben jócskán előre, akár az 1968-as diáklázadásig mutató „balhéjáról” szól, megspékelve egy kis romantikus betéttel. (Utóbbi alighanem az olvasók szórakoztatására iktatódott be.) „A történet pedig a következő. A párisi egyetem orvosi fakultásán négy év óta tanít egy Nicolas nevű jó nevű tudós anatómiát. Illetve tanítana szegény, ha a diákok nem fütyülnének, trombitálnának, ha hagymát nem hajigálnának, sőt, urambocsá, tisztes Ferenc József-kabátjára liszteszsákot nem ürítenének tradíciószerűleg, immár négy év óta, minden őszön. Az idén a párisi diákok kedélye olyan hullámokat vert, hogy ablakokat vert be és padokat tört össze, sőt rendőröket is vert. De persze, a rendőrök visszavertek, a fakultást pedig be kellett zárni, mert a diákok kedélye nem csillapult és a közoktatásügyi miniszter rendelete folytán az első- és másod orvostanhallgatók el fogják veszteni a szemeszterüket.” A randalírozás, érthetően, nagy figyelmet kapott, „sok plakát és röpirat és cikk” foglalkozott vele, Balázs is nyilván emiatt figyelt föl rá. Egy ilyen diáklázadásnak mindig van oka, a kérdés, amely pró és kontra fölmerült, az, igazuk volt-e a diákoknak. A levél szerint nem volt igazuk. „Mi történt hát? Csak ennyi. Nicolas professzor szigorú és rendszerető tudós lévén, egy kicsit rendet csinált, mikor a katedrát átvette. Kicsit ráncbaszedte az anatómiai tanársegédeket, demonstrátokat, stb., akik kissé kedélyesen végezték kötelességüket az intézetben. Ezek különben sem jó szemmel nézték Nicolast, mert vidéki egyetemről hivatott volt meg arra a katedrára, melynek árnyékában ők vártak évek óta a megüresedésre. Tehát asszisztensek és demonstrátorok haragszanak rá és ezért a diákok, akiknek jórésze (a gólyák) nem is tudhatják, miről van szó, tüntetnek, sabotiroznak, rendőrökkel verekszenek, sőt be is csukatják magukat, sőt a szemeszterüket is feláldozzák. Különös, úgy-e? Mit jelent ez?”

Nem kétséges, egy ilyen „randalírozás” pusztán lehetősége meghatározott szociokulturális kondíciókat föl-tételez: a lázadás lehetőségének hagyományát, azt, hogy a diák föllázadhat a tanár ellen, s hogy ez természetes. (Hogy a lázadás jogos-e vagy önkényes, ebből a szempontból mellékes.) Ehhez szükséges, hogy a lázadás legitím reagálásmód legyen abban a közegben, amelyben megtörténik. S a francia tradíciók, amelyek 1789-ben alapozódtak meg, ennek kedveztek. Balázs Béla értelmezése ezért kettős. Leszögezi, hogy a diákoknak nem volt igazuk. Ugyanakkor a diákok megmozdulásában egy „tradícióadta szolidaritást” lát. A megmozdulás szerinte „a párisi egyetem intenzív, mélyen gyökerező, meleg diákéleté”-re vall. „Ezek az asszisztensek, demonstrátorok, miegyebek tudniillik a diákok idősebb

kollégái számba mennek itt. A bentmaradt őrmestereknek lehetne mondani [őket]. Ezek az öregek, a diákok „apái”, akik a fiatalokkal egyletekben és szövetségekben, hol vígan, hol komolyan, a Quartier-latin sok ős tradíciójával tarka, közös életet élnek.” Maga a diákok megmozdulása a „tradícióadta szolidaritás” megnyilvánulása, „preparált, jellemző képe”. S „itt nincs másról szó, mint ezer fiú pajtáságáról, szolidaritásáról, kollektív érzékenységéről, jóban, rosszban egységes kedélyéről, egy szóval diákéletéről, mely ez alkalommal ugyan nem szépen mutatta meg magát, de – hiába – szépet mutatott.”

Balázs Béla itt valami lényegeset vett észre és mondott ki, s ez a valami a magyar hagyományból voltaképpen máig hiányzik. (A hiányra ő maga is utalt.) Igazsága azonban az azóta eltelt évszázad tanulságainak perspektívájából: féligazság. Szimpatizáljunk bár a lázadás gesztusával (amelyre nagyon sokszor szükség volt, és szükség lenne ma is), a lázadás egyetlen igazi legitimációja: igazsága. Jogosultsága. Ha ez hiányzik, a lázadás csak öncélú kavargóskodás. Ezt a veszélyt Balázs Béla még nem érzékelte, számára e diákszolidaritás pusztán léte is vonzó volt. A levél második része alighanem ezért szól e szolidaritás másik, csakugyan szép arcáról. A véletlen ugyanis úgy hozta, hogy a „legnagyobb *bagarre* napján” (a franciák a *bagarre* szóval nevezték meg a diákok lázadását), szóval a *bagarre* napján „ment férjhez Lucie Bagarre, a diákok leánya. Úgy bizony: a diákok igazi, anyakönyvileg igazolt leánya.” A magyarázat erre egy régi *bagarre* eseményeire megy vissza, amikor a diákok „egy kitett pólyásbabát találtak”, s közösen elhatározták, hogy a csecsemőt adoptálják, fölnevelik. S ez az így fölnevelt kislány, Lucie Bagarre éppen az új *bagarre* napján ment férjhez – ért révbe. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy amíg a diákok egyik küldöttsége „az egyetem doyenjével tárgyalt az „öregekért” vívott anatómia háborúban, másik küldöttsége Lucie Bagarre esküvőjén jelent meg – mint örömapa.” (Ez a „véletlen” mai perspektívából túlzottan szép ahhoz, hogy ne valami hajdani „kommunikációs” konstrukcióra gyanakodjunk – amit Balázs csak átvett a sajtóból –, de még az is lehet, hogy csakugyan igaz. A történeti fejlemények uralkodó létmódja az ellentmondás, és nem lehet kizárni, hogy az utolsó *Párisi levél*ben elbeszélte *bagarre* története csakugyan ilyen kettős arculatú volt.)

11

Az *Úti levelek* sorozata többféle nézőpontból is értelmezhető. Az egyik lehetséges nézőpont nyilvánvalóan az újságírás nézőpontja: érdekesekek-e, olvashatók-e ezek a beszámolók, valódi újságolvasói igényt elégítettek-e ki? A végén kezdve a választ: e beszámolók Nyugat-Európáról referálnak, az önmagát modernizáló, „nyugatra” tekintő, mintákat, orientációs pontokat kereső or-

szág újságolvasó polgára számára tehát egy ilyen sorozat mindenképpen érdekes volt, hisz olyasmikről számolt be, ami itthon vagy nem volt, vagy nem így volt, s amiből következtetéseket lehetett levonni az itthoni fejlemények alakulására is. Hogy kellőképpen „könnyű”, azaz olvasmányos olvasmányok voltak-e ezek a tárcák, az már nem egyértelmű. A magyar sajtóban jó néhány, Balázsnál lényegesen jobb stilszta publikált rendszeresen. Az *Úti leveleknek* nem a nyelvi gördülékenység volt a legfőbb erényük. (Ez csak részben „írás-készség” függvénye, szerzőnk „mélységekbe tapogatódzó”, elméleti aspirációi sem minden potenciális olvasó számára voltak könnyen befogadhatók. Ezen a helyzeten egy-két retorikai fogás önmagában nem igen változtatott.) A másik lehetséges nézőpont az elbeszélte események, dolgok, összefüggések relevanciájára vethet fényt. Azaz, mennyire lényeges és csakugyan hatékonyan orientáló információk voltak azok, amelyek e levelekben a magyar olvasó számára hozzáférhetőkké váltak? A levelek tárgya – súlyukat és jelentőségüket illetően – elég nagy szóródást mutatott, közvetlen történeti aktualitásuk nem azonos. Van köztük, ami csakugyan a kor nagy mozgástendenciáira, trendjeire vet fényt, s van, ami inkább csak a szerző érdeklődésének egyes irányairól árulkodik. Ez persze szükségképpen van így, bizonyos mértékig e műfaj minden művelőjére áll. Ha azt várnánk el, hogy egy ilyen sorozat afféle univerzális orientációs mintatár legyen, amely a kor embere számára minden érdemi kérdésben megbízható útba igazítást ad, akkor ennek az elvárásnak természetesen Balázs Béla levelei sem tudnának megfelelni. Ilyen igénye alighanem önmagával szemben nem is volt. A mérleg nyelve az érdekes vagy fontos alternatívájában inkább az első kritérium, az érdekesség felé hajlott – ezt is várták el tőle. De ahhoz a szokványos újságíróknál műveltebb és elmélyülésre, „spekulációra” hajlamosabb alkat volt, hogy belül maradjon a hétköznapi értelemben vett érdekesség körén. Ő, automatikusan, szimptomákat keresett és írt meg. S ez az „érdekesség” szintje fölé emelte. Mai – utókori – távlatból pedig ez mindenképpen jelentőséget ad neki. Még azokban az esetekben is, amikor tévedett vagy éppen nem teljesen értett meg valamit. A megértés mindig kollektív teljesítmény és folyamat – s ebben Balázs Béla tárcái is játszottak bizonyos szerepet. (A probléma itt nem „tévedéseiben” van, hanem abban, hogy e folyamat az adott mediális viszonyok közt szükségképpen, szétterült és fragmentálódott. Azaz, csak egy olyan – nem létező, s nem is létezhető – ideális olvasó fejében mehetett volna végbe, aki mindent elolvasott, s minden információt és szempontot saját fejében kumulált volna. Ezt azonban még a mai kor, viszszafele olvasó történése sem végzi el maradéktalanul.)

A legfontosabb nézőpont, amely elfoglalható e sorozat írásaival kapcsolatban, úgy hiszem, az: miképpen tematizálta a modernitást és s a modernitás felvetette alternatívákban miképpen foglalt állást?

A modernitás érzékelésében Balázs Béla teljesítménye nem rossz. Mindenekelőtt: érzékelte és a maga módján le is írta, hogy a modernitás nem egységes, változatokban él, s ezek a változatok lényeges pontokon nagyon különbözőek. A svájci, amely bár speciális, ám bizonyos értelemben paradigmatis eset, minta verzió, egészen más volt, mint a félig és rosszul modernizálódott, múltjából élő olasz, de más, mint a francia vagy német, amelyek egymásnak is ellentmondó variációk. Ebben a distinktív érzékelésben Balázsnak a habitusok különbözősége iránti érzékenysége járt a kezére, Nem volt társadalomtudós (szociológus vagy közgazdász), „csak” művészlélek, erős spekulatív hajlandóságokkal, de a habitusok különbségére így is, vagy éppen ezért felfigyelt. (Ez persze az ő felfogásában valamiféle karakterológiai megközelítés eredménye volt, az elvont „néplélek” valami egyéni alakulástörténet következtében kialakult variációinak felismerése.) Mégis, a habitusoknak e, mégoly hozzátétőlegesen megkülönböztetése sok mai történéssel szemben is előnye volt. A modernitás „kemény” struktúrája persze, amelyet a tőkeológia érvényesülésének adott módja és ereje, magyarán a kapitalizmus mint az egész életet alakító erő, ez a különös dinamika hozott létre, így elsikkadt nála: erre nem volt fogékonysága. Így azután a habitusok különbségét sem érthette meg a maga teljességében. De érzékelte. S ezért itt is, ott is sok szimptomát érzékelt, némelyiket le is írta, többnyire persze csak jelezte.

Ha azt nézzük, milyen volt a viszonya a modernitáshoz (értsd: a kapitalizmus mentális és kulturális leképeződéséhez), akkor az ötlik szembe, hogy viszonya lényegét tekintve ambivalens volt. Ez nemcsak abban érhető tetten, hogy az Itália földje megőrizte „nagy múltat”, annak antik és reneszánsz rétegeit sokkal többre tartotta, mint az aktuális olasz kulturális fejleményeket, például a futurizmust. Ez, választását akár kvalitásérzéke, akár „konzervatívizmusa” számlájára írjuk is, történeti távlatból mindenképpen realisztikus opció volt. A választás ez esetben lehetett ugyan „konzervatív” ízlés eredménye, de az ítélet pontos. Amikor azonban Svájc „lélektelen” modernségét vagy Berlin erősen technicizált és hatékony, de „szellemtelen” modernségét tette szóvá, már nem ízlésítéletet hozott meg, nem a „művészlélek” ítélkezett, hanem a kapitalizmus fegyverező és személytelenítő hatalmával szembesült. S ez nem esztétikai, hanem mentális tapasztalat és szempont volt nála: az egyéniség behatárolódásának élményét mondta ki. Ugyanakkor, észre kell vennünk, reagálása képlete nem egyszerű: Berlin és a németek mentális „kritikája” összefért nála a „germán” meztelenségkultusz messzemenő méltánylásával, sőt gloriifikálásával. Itt, ha csak azt vesszük észre, s csak azt mondjuk ki, hogy a Naktkultur mozgalom mellé szegődése saját libidójának „fölszabadítási”, kiélési igényével függött össze, azaz, annak lehetőségét kereste, ami ennek esélyeit növelte, igazat, de

keveset mondunk. Preferenciái ilyen alakulásában természetesen szerepet kapott a nőket hajkurászó („vérnősző”) szexualitása, de ez, miként a németek egy részének meztelenségkultusza is, nemcsak egyéni ösztönkésztetésekre vezethető vissza, hanem – egyben – a német kapitalizmus személytelenítő, habitusbeszűkítő hatalmára való reakcióira is. S hogy erről – erről is – szó volt, mi sem mutatja jobban, minthogy a színpadi „meztelenséget” kritikával fogadó franciák „bolond és pózos”, azaz fegyelmetlen, de a személyiség „zsenialitását” változatlanul érvényesítő viselkedésének veszélybe kerülése aggodalommal töltötte el. Azt érzekelte, hogy a „fegyelem” és „rend” német gyakorlata hatékonyabb lesz, mint a franciák „fegyelmetlen”, virtuskodó zsenialitása, de e veszély érzékelése is, a veszteség lehetőségével való számolás is arra enged következtetni, hogy a modernitást olyan fejleménynek látta, amelyben fontos értékek mehetnek (s mennek is) veszendőbe. S így a modernitás igénylése (a fürdőszobától a szexualitás szabaddabb kiéléséig) és a modernitás bizonyos fejleményeitől való ódzkodás együtt jelent meg nála.

Hogy reagálásának ezt a benső feszültségét, szerkezeti kollízióját miként nevezzük meg, mellékes. De annyi mindenképpen bizonyos, „tisztá” képletként nem írható le, mélyen ambivalens, s a régi „nagy stílus” vonzása és a „modern” életforma (s részben: életviszonyok) igénylése egyszerre, egymásra torlódva, egymással harcban állva jellemezte.

S Balázs Béla volt olyan jelentős (s érzékeny) intellektus, hogy ezt az ambivalenciáját – függetlenül úgynevezett „tévedéseitől”, egyéni esetlegességeitől – magát is történetileg releváns jelzéseként értelmezzük és értékeljük. ■ ■ ■

Jegyzet: Balázs Béla írásai úgynevezett „rövid ortográfiaiával” jelentek meg, ezért a magánhangzók hosszúságát – mivel ezek nem szerzői, hanem nyomdai sajátosság miatt tértek el a normától – helyreállítottam. Egyéb helyesírási korszerűsítést nem végeztem.

SZÖVEGFORRÁSOK

- Balázs Béla: Uti levél. (Bern, július 13.) *Világ*, 1911. júl. 18. 12.
- Balázs Béla: Uti levél. (Bern, 1911. július.) *Világ*, 1911. júl. 30. 14.
- Balázs Béla: Uti levél. (Bern, 1911. augusztus 17.) *Világ*, 1911. aug. 19. 6–7.
- Balázs Béla: Uti levél. (Evan-ies-Baius, augusztus 24.) *Világ*, 1911. aug. 27. 15–16.
- Balázs Béla: Uti levél. (Waidberg, augusztus 31.) *Világ*, 1911. szept. 10.
- Balázs Béla: Uti levél. (Firenze, 1911. szeptember.) *Világ*, 1911. szept. 10. 8–9.
- Balázs Béla: Uti levél. (Firenze, 1911. szeptember.) *Világ*, 1911. szept. 19. 12–13.
- Balázs Béla: Uti levél. (Firenze, október 6.) *Világ*, 1911. okt. 10. 9.
- Balázs Béla: Uti levél. (Firenze, 1911. ősz.) *Világ*, 1911. nov. 9. 1–2.
- Balázs Béla: Uti levél. (assisi, 1911. őszén.) *Világ*, 1911. nov. 16. 8–9.
- Balázs Béla: Párisi levél. Plágium, pornográfia és üzlet. (Páris, 1911. december elején.) *Világ*, 1911. dec. 3. 34–35.
- Balázs Béla: Párisi levél. Még egyszer a meztelenség, még egyszer a stílus és a ritmikus Páris. (Páris, december végén.) *Világ*, 1911. dec. 22. 11. (Az írás végén a keltezés – a cím alatt ellentétben – ez: Páris, 1911. december közepén.)
- Balázs Béla. Párisi levél. Bravur és fegyelem. (Páris, január 3.) *Világ*, 1912. január 6. 7–8.
- Balázs Béla: Párisi levél. A diákok apja és a diákok leánya vagy a boncoló-asztal és az oltár. (Páris, január 26.) *Világ*, 1912. jan. 28. 34–35.
- Balázs Béla: Napló 1903–1914. Első kötet. Vál, szerk., a szöveget gond., a jegyzeteket írta Fábri Anna. Bp., 1982, Magvető (Tények és tanúk)
- Balázs Béla: Úti levelek a Világ című lapnak. = Uő: *A csend*. Novellák. Úti levelek. Vál., szerk. Lenkei Júlia. Bp.: 1985, Magvető, 251–319.

IRODALOM

- Bauer Hilda 1985: *Emlékeim*. Levelek Lukács Györgyhez. Vál., bev. Lenkei Júlia. Bp. (Archívumi Füzetek V.)
- Csanak Dóra, F. 1966: *Balázs Béla hagyatéka az Akadémiai Könyvtár kéziratárában*. Bp. (MTA Könyvtár Kéziratár katalógusai 1.)
- Fehér Ferenc 1969: Balázs Béla és Lukács György szövevése a forradalomig. *Irodalomtörténet*, 2. sz. 317–346., 3. sz. 531–560.
- Gyuris György 1984: *Balázs Béla. Bibliográfia*. Szeged. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 29.)
- K. Nagy Magda 1973: *Balázs Béla világa*. Bp.
- Lenkei Júlia 2010: Balázs Béla utókoráról. *Ex-Symposion*, 71. sz.
- Lukács György 1918: *Balázs Béla és akiknek nem kell*. Gyoma: Kner
- Szabolcsi Miklós 1961: Balázs Béla. *Az MTA Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, XXI. 161–181.

Lengyel András (Békéscsaba, 1950): irodalomtörténész, Szegeden él. Kutatási területe a 20. századi magyar irodalom- és művelődéstörténet, időnként visszanyúlva a 19. század végéhez is. Megközelítésére a filológiai és gondolkodástörténeti szempontok kombinálása jellemző. Számos könyv szerzője, legújabb kötete (marginalitástörténeti tárgyú írásai egy gyűjteménye) tavaly ősszel jelent meg. Déry-, Tömörkény- és Komlós Aladár-díjas. Újabbán Ignótyus Hugó életművét kutatja, de elsősorban ma is József Attila-kutató (akit persze pályája során sok másféle alkotó is foglalkoztatott, Kosztolányitól Németh Andorón át Cholnoky Viktorig). A Szeged-kutatásban is letette névjegyt.